Title: पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तिः राजमार्तण्डाभिधा

Author: वृत्तिकारः भोजदेव

Extent: ५४ पत्र Age: सं. २००१

Subject: योगशास्त्र

अथ योगसूत्रवृत्तिभोजराजकृता
राजमार्तण्डाभिधा
१=२४-२०१ नं.२०७

पत्र
सं० १२९ ४४

ॐ श्रीमते रामानुजाय नमः देहार्द्धयोगः शिवयोः स श्रेयांसि तनोतु वः दुःप्रापमपि य-
१ त्स्मृत्या जनः कैवल्यमश्नुते १ त्रिविधान्यपि दुःखानि यदनुस्मरणान्नृणां प्रयान्ति स-
द्यो विलयं तं स्तुमः शिवमव्ययं २ पतंजलिमुनेरुक्तिः काप्यपूर्वा जयत्यसौ पुंप्रकृत्यो-
र्वियोगोपि योग इत्युदितो यया जयंति वाचः फणिभर्तुरांतर स्फुरत्तमस्तोमनिशाक-
रत्विषः विभाव्यमानाः सततं मनांसि याः सतां सदानंदमयानि कुर्वते ४ शब्दाना-
मनुशासनं विदधता पातंजले कुर्वता वृत्तिं राजमृगांकसंज्ञकमपि व्यातन्वता वै-
द्यके वाक्चेतोवपुषां मलः फणिभृतां भर्त्रेव येनोद्धृत स्तस्य श्रीरणरंगमल्लनृ-
पतेर्वाचो जयंत्युज्ज्वलाः दुर्बोधं यदतीव तद्विजहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः स्पष्टार्थे-
ष्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः अस्थानेनानुपयोगिभिश्च बहुभिर्ज-
ल्पैर्भ्रमं तन्वते श्रोतॄणामिति वस्तुविप्लवकृतः प्रायेण टीकाकृतः ६ उत्सृज्य वि-
स्तरमुदस्य विकल्पजालं फल्गुप्रकाशमवधार्य च सम्यगर्थान् संतः पतंजलि-
हे= मते विवृतिर्मयेयमातन्यते बुधजनप्रतिबोधतु ७ ४ अथ योगानुशासनं १
अनेन सूत्रेण शास्त्रस्य संबंधाभिधेयप्रयोजनान्याख्यायंते अथशब्दो-
धिकारद्योतको मंगलार्थश्च योगो युक्तिः समाधानं युज समाधौ अनुशिष्यते
व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलैर्येन तदनुशासनं तदाशास्त्रपरिसमाप्तेरधिकृ-
तं बोद्धव्यमित्यर्थः तत्र शास्त्रस्य व्युत्पाद्यतया योगः ससाधनः सफलोभिधेयः
तद्व्युत्पादनं च फलं व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं फलं शास्त्राभिधेययोः प्रति-

पाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संवंधः अभिधेयस्य योगस्य तत्फलस्य कैव
ल्यस्य साध्यसाधनभावः एतदुक्तं भवति व्युत्पाद्यस्य साधनानि शास्त्रेण प्रदर्श्यंते तत्
त्साधनासिद्धो योगः कैवल्यफलमुत्पादयतीति तत्र को योग इत्यत आह योगश्चित्तवृ
त्तिनिरोधः चित्तस्य निर्मलसत्वपरिणामरूपस्य या वृत्तयो अंगांगिभावपरिणामरूपा
स्तासां निरोधो वहिर्मुखपरिणतिविच्छेदादंतर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन स्वकार
णे लयो योग इत्याख्यायते स च निरोधः सर्वासां चित्तभूमीनां सर्वप्राणिनां ध
र्मः कदाचित्कस्यांचिद्भूमावाविर्भवतीति ताश्च क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमि
ति चित्तस्य भूमयः चित्तस्यावस्थाविशेषाः तत्र क्षिप्तं रजस उद्रेकादस्थिरं वहिर्मु
खतया सुखदुःखादिविषयेषु विकल्पितेषु व्यवहितेषु संनिहितेषु वा रजसा प्रेरि
तं तच्च सदैव दैत्यदानवादीनां मूढं तमस उद्रेकात्कृत्याकृत्यविभागमंतरेण
क्रोधादिभिर्विरुद्धकृत्येष्वेव नियमितं तच्च सदैव रक्षःपिशाचादीनां विक्षि
प्तं तु सत्वोद्रेकाद्वैशिष्ट्येन परिहृत्य दुःखसाधनं सुखसाधनेष्वेव शब्दादिषु प्रवृ
त्तं तच्च सदैव देवानामेतदुक्तं भवति रजसा प्रवृत्तिरूपं तमसा परापकारनियतं सत्वे
न सुखमयं चित्तं भवति एतास्तिस्रश्चित्तावस्थाः समाधावनुपयोगिन्यः एकाग्रनि
रुद्धरूपे द्वे च सत्वोत्कर्षाद्यथोत्तरमवस्थितत्वात्समाध्युपयोगं भजेते सत्वादिक्र
मव्युत्क्रमेण त्रयाणामभिप्रायः द्वयोरपि रजसः प्रवर्तकत्वात्तदेव प्रथम
मुपादानं यावत्प्रवृत्तिर्दर्शिता तावन्निवृत्तिर्न शक्यते दर्शयितुमिति द्वयोर्व्यत्य

अ

त्व
येनप्रदर्शितं सत्त्वस्यैतदर्थं पश्चात्मदर्शनं सत्त्वस्योत्कर्षेरागात्तदेवेद्र्मीयो
२ गोपयोगित्याविति अनयोर्द्वयोरेकाग्रनिरुद्धयोर्भूम्योश्चित्तस्यैकाग्र्यरूपः परिणा
मः स योगः किं स्यात्तदा भवति एकाग्रे बहिर्वृत्तिनिरोधः निरोधे च सर्वासां वृत्तीनां सं
स्काराणां च प्रविलय इत्यनयोरेव भूम्योर्योगस्य संभवः इदानीं सूत्रकारश्चित्त
वृत्तीर्निरोधप्रकारं व्याख्यातुकामः प्रथमं चित्तपदव्यावच्छेदाद्द्रष्टुः स्वरूप एव
स्थानं द्रष्टुः पुरुषस्य तस्मिन्काले स्वरूपे चितस्य पुरुषमात्रावस्थानं स्थिति
भवति अयमर्थः उत्पन्नविवेकख्यातेश्चित्तसंक्रमाभावात्कर्तृत्वाभिमान
निवृत्तौ प्रोन्मुक्तपरिणामायां बुद्धावात्मनः स्वरूपेणावस्थानं स्थितिर्भवति व्युत्था
नदशायां तस्य किं स्वरूपमित्याह वृत्तिसारूप्यमितरत्र ४ इतरत्र योगादन्यस्मि
न्काले वृत्तयो वक्ष्यमाणलक्षणाः ताभिः सारूप्यं तद्रूपत्वं अयमर्थो यादृश्यो वृत्तयः
सुखदुःखमोहात्मिकाः प्रादुर्भवन्ति तादृग्रूप एव संवेद्यते व्यवहर्तृभिः पुरुषस्तदेव
यास्मन्नेकावस्थायां परिणतवस्तुनि चिच्छक्तेः विविक्तः स्वस्मिन्रूपे प्रतिष्ठितो भव
तियस्मिंश्चेन्द्रियद्वारेण विषयाकारेण परिणते पुरुषस्तदाकार इव परिभाव्य
ते यथा जलतरंगेषु चलत्सु चंद्रश्चलन्निव प्रतिभासते नाह्निकं वृत्तिपदं व्याख्यातुमा सन्नमिः
ह वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः वृत्तयश्चित्तस्य परिणामविशेषाः वृत्तिसमु
दायरूपस्यावयविनोऽवयवरूपा वृत्तयः तत्पेक्षयातत्पञ्चप्रवृत्तयः एतदुक्तं
भवति पञ्चवृत्तयः कीदृश्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः क्लेशैर्वक्ष्यमाणलक्षणैराक्रान्ताः त

द्विपरीतास्तु क्लिष्टाः ता एवं पंच वृत्तयः सकृदुद्दिश्य व्याख्यायन्ते प्रमाणविपर्ययविक
ल्पनिद्रास्मृतयः ६ आसां क्रमेण लक्षणमाह प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणा
नि ७ अत्र प्रसिद्धत्वात्प्रमाणानां शास्त्रकारेण भेदनिरूपणेनैव व्याख्यातत्वा
ल्लक्षणस्य प्रत्यक्षलक्षणं कृतं प्रमाणलक्षणं तु अविसंवादि ज्ञानं प्रमाणं
इंद्रियद्वारेण बाह्यवस्तूपरागात् चित्तस्य तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधा
ना वृत्तिः प्रत्यक्षं गृहीतसंबंधाल्लिंगाल्लिंगिनि सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य सामान्यावधारणप्रधानाध्यव
सायोऽनुमानं आप्तवचनमागमः एवं प्रमाणरूपं व्याख्याय विपर्ययरूप
माह विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं अतस्मिंस्तदिति यत्प्रमाणं
ज्ञानं विपर्ययः यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति तस्यार्थस्य यद्रू
पं न तस्मिन्प्रतिष्ठितस्य तस्यार्थस्य यत्परमार्थरूपं तन्न प्रतिभासयतीति यावत्
संशयोऽप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वान्मिथ्याज्ञानं यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विकल्पवृ
त्तिं व्याख्यातुमाह शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः शब्दज्ञानं शब्दजनित
ज्ञानं तदनुपतितुं शीलमस्य शब्दज्ञानानुपाती वस्तुतत्त्वमपेक्षमाणो योऽध्य
वसायः स विकल्प इत्युच्यते यथा पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपमिति अत्र देवदत्त
स्य कंबल इति शब्दजनिते ज्ञाने षष्ठ्या योऽध्यवसितो भेदः तमिहाविद्यमानमपि
समारोप्याध्यवसायः प्रवर्तते वस्तुतस्तु चैतन्यमेव पुरुषः निद्रां व्याख्यातु
माह अभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा अभावप्रत्ययालंबनं यस्या वृत्तेः सा तथो
भावप्रत्य

क्ता एतदुक्तं भवति यासमंतं तमदृक्तित्वान्नमसः समस्तविषयपरित्यागेन प्रवर्त्तते
२ वृत्तिः सा निद्रा अस्याश्च सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतिदर्शनात् स्मृतेश्चानुभवव्यति
रेकेणानुपपत्तेर्वृत्तित्वं स्मृतिं व्याख्यातुमाह अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृ
तिः प्रमाणेनानुभूतस्य विषयस्य योयमसंप्रमोषः संस्कारद्वारेण बुद्धावारोहः बुपा
सा स्मृतिः तत्र प्रमाणविपर्ययविकल्पा जाग्रदवस्था त एव यदानुभवबलात्प्रत्य
क्षायमाणाः स्वप्नः निद्रा त्वसंवेद्यमानविषया स्मृतिश्च प्रमाणविपर्ययवि
कल्पनिद्रानिमित्ता एवं वृत्तीर्व्याख्याय सोपायं निरोधं व्याख्यातुमाह — अभ्या
सवैराग्याभ्यां तन्निरोधः १२ अभ्यासवैराग्ये वक्ष्यमाणलक्षणे ताभ्यां प्रकाश
प्रवृत्तिनियमरूपाणां चित्तवृत्तीनां यः निरोधः स तन्निरोधः किमुक्तं भवति
तासां विनिवृत्तबाह्याभिनिवेशानां अन्तर्मुखतया स्वकारण एव चित्ते शक्ति
रूपतयावस्थानं तत्र विषयदोषदर्शनजेन वैराग्येण तद्वैमुख्यमुत्पाद्यते अ
भ्यासेन च सुखजनकशान्तप्रवाहप्रदर्शनद्वारेण दृढं स्थैर्यमुत्पाद्यते इत्था
भ्यां भवति चित्तवृत्तीनां निरोधः अभ्यासं व्याख्यातुमाह तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्या
सः १३ वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामः स्थितिः तस्यां यत्न उत्सा
हः पुनः पुनस्तत्त्वेन चेतसि निवेशनमभ्यास इत्युच्यते तस्यैव विशेषमा
माह स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः १४ बहुकालं नैरन्तर्येण आ
दरातिशयेन च सेव्यमानो दृढभूमिः स्थिरो भवति दार्ढ्याय प्रभवतीत्यर्थः

वैराग्यलक्षणमाह दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं १५
द्विविधो विषयो दृष्ट आनुश्रविकश्च दृष्ट इहैवोपलभ्यमानः शब्दादिर्देवलो
कादावानुश्रविकः अनुश्रूयते गुरुमुखादित्यनुश्रवो वेदः ततश्चागतो वाज्ञा
तो वानुश्रविकः तयोर्द्वयोरपि विषययोः परिणामविरसत्वदर्शनात् विगतगर्द्धस्य या व
कारसंज्ञा ममैते वश्या नाहमेतेषां वश्य इति योऽयं विमर्शस्तद्वैराग्यमुच्यते तस्यैवा
माह= विशेषस्य तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं तद्वैराग्यं परमुत्कृष्टं प्रथमं वैराग्यं
विषयविषयं द्वितीयं गुणानामणिमादिविषयं उत्पन्नगुणपुरुषविवेकख्याते
रेव भवति निरोधसमाधेः परं त्यंतानुकूलत्वात् एवं योगस्य स्वरूपमुक्त्वा संप
ज्ञातासंप्रज्ञातस्वरूपमाह वितर्कविचारानंदास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः समा १७
धिरिति शेषः सम्यक् संशयविपर्ययरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भाव्य
स्य स्वरूपं येन स संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः स वितर्कादिभेदाच्चतुर्विधः
सवितर्कः सविचारः सानंदः सास्मितश्च भावना भावस्य विषयांतरपरिहा
रेण चेतसि पुनः पुनर्विनिवेशनं भाव्यं च द्विधा ईश्वरस्तत्वानि तान्यपि च द्विवि
धानि जडाजडभेदात् जडानि चतुर्विंशतिः अजडः पुरुषः तत्र यदा महाभू
तेंद्रियाणि स्थूलानि विषयत्वेनादाय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखसंभे भे
२ देन च भावना प्रवर्त्तते तदा सवितर्कः समाधिः अस्मिन्नेवालंबने पूर्वापरानुसंधा
नशब्दार्थोल्लेखशून्यत्वेन यदा भावना प्रवर्त्तते तदा निर्वितर्कः तन्मात्रांतः

करणालंबनत्वसूक्ष्मंविषयमालंब्यतस्यदेशकालधर्मावच्छेदेनयदाभाव:
४ नाप्रवर्त्ततेतदासविचार: तस्मिन्नेवावलंबनेदेशकालधर्मावच्छेदंविनाध
र्मिमात्रावभासित्वेनभावनाक्रियमाणानिर्विचारइत्युच्यते एवंपर्यंत:स
माधिर्ग्राह्यसमापत्तिरितिव्यपदिश्यते यदातुरजस्तमोलेशानुविद्धमंत:
करणसत्वंभाव्यते तदागुणभावाच्चितिशक्ते:सुखप्रकाशमयस्यसत्व
स्यभाव्यमानस्योद्रेकात्सानंद:समाधिर्भवति अस्मिन्नेवसमाधौयेबद्ध
धृतयस्तत्वांतरप्रधानपुरुषरूपंनपश्यंति तेविगतदेहाहंकारत्वाद्वि
देहशब्दवाच्या:इयंग्रहणसमापत्तिस्तत:परंरजस्तमोलेशानभिभूतंशु
द्धसत्वमालंबनीकृत्ययाप्रवर्त्ततेभावनातस्यांग्राह्यस्यसत्वस्यन्यग्भावा
च्चितिशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेनसमाधि:सास्मितइत्युच्यते नचा
हंकारास्मितयोरभेद:शंकनीय: यतोयत्रांत:करणमहमित्युल्लेखेन
विषयान्वेदयतेसोहंकार:यत्रांतर्मुखतयाप्रतिलोमपरिणामेनप्रकृतिली
नेचेतसिसत्तामात्रमवभातिसास्मिता अस्मिन्नेवसमाधौयेकृतपरितो
षा:परंपरमात्मानंपुरुषंनपश्यंति तेषांचेतसिस्वकारणेलयमुपगतेप्र
कृतिलयाइत्युच्यंते येपरंपुरुषंज्ञात्वाभावनायांप्रवर्त्तंते तेषामियंविवेक
ख्यातिर्गर्भितसमापत्तिरित्युच्यते तत्रसंप्रज्ञातेसमाधौचतस्रोऽव
स्था: शक्तिरूपतयावतिष्ठंते तत्रैकैकस्यास्त्यागउत्तरोत्तराइतिचाव

स्यायंसंप्रज्ञातःसमाधिः असंप्रज्ञातमाह विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंस्कार
शेषोन्यः विरम्यतेऽनेनेतिविरामः वितर्कादिचिंतात्यागः विरामश्चा
सौप्रत्ययश्च विरामप्रत्ययः तस्याभ्यासःपौनःपुन्येनचेतसिनिवेशनं
तत्रयाकाचिद्वृत्तिरुल्लसतितस्यांनेतिनेतीतिनैरंतर्येणपर्युदसनंतत्पूर्व
कःसंप्रज्ञातःसमाधेःसंस्कारशेषोन्यःतद्विलक्षणःअसंप्रज्ञातइत्यर्थः न
तत्रकिंचिद्वेद्यंसंप्रज्ञायते इत्यसंप्रज्ञातोनिर्वीजःसमाधिः इहचतुर्विधश्चित्त
स्यपरिणामःव्युत्थानंसमाधिप्रारंभएकाग्रतानिरोधरूपश्चेति
परिणामंचसंस्कारः तत्रव्युत्थानजनिताःसंस्काराःसमाधिप्रारंभजैः
संस्कारैर्हन्यंते यथास्वर्णसंवलितंध्मायमानंसीसकमात्मानंस्वर्ण
मलंचनिर्दहति एवमेकाग्रताजनितान्संस्कारान्निरोधजाःस्वात्मानंचनि
र्दहंति तदेवंयोगस्यस्वरूपंभेदंसंक्षेपेणोपायंचाभिधायविस्तरेणयो
गाभ्यासप्रदर्शनपूर्वकमुपक्रमते भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयाना वि नां=
देहाःप्रकृतिलयाश्चवितर्कादिभूमिकात्रयेव्याख्याताः तेषांसमाधिर्भ
वप्रत्ययः भवःसंसारः सएवप्रत्ययःकारणंयस्यसभवप्रत्ययाविवेकः त
श्रद्धावतोवीर्यंजायते योगविषयेऽत्साहवान्भवति सोत्साहस्यचया
श्चात्यासुभूमिषुस्मृतिरुपजायते तत्स्मरणाच्चेतःसमाधीयते समाहि
तचित्तश्चभाव्यंसम्यग्विजानाति तएतेसंप्रज्ञातसमाधेरुपायाः एवम

र्थः आविर्भूतमात्र एव संसारे तेन तथाविधसमाधिभाजो भवन्ति तेषां प
५ रतत्वादर्शनाद्योगाभ्यासोयं अतःपरतत्वज्ञाने तद्भावनायां च मुक्तिकामैतया
विधेय इत्युपदिष्टं तदन्येषां तु श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां
विदेहप्रकृतिलयव्यतिरिक्तानां योगिनां श्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपाया
यस्य स श्रद्धादिपूर्वकः ते च श्रद्धादयः क्रमादुपायोपेयभावेन प्रवर्तमानाः संप्र
ज्ञातस्य समाधेरुपायतां प्रतिपद्यंते तत्र श्रद्धा योगविषये चेतसः प्रसादः
वीर्यमुत्साहः स्मृतिरनुभूतासंप्रमोषः समाधिरेकाग्रता प्रज्ञा ज्ञातव्यवि
वेकः तत्र श्रद्धावतो वीर्यं जायते योगविषये उत्साहवान्भवति सोत्साहस्य
पाश्चात्यासु भूमिषु स्मृतिरुत्पद्यते तत्स्मरणाच्चेतः समाधीयते समाहि
तचित्तश्च भाव्यं सम्यग्विजानाति एते संप्रज्ञातसमाधेरुपायाः तस्याभ्यासा
त्पराच्च वैराग्याद्भवत्यसंप्रज्ञातः उक्तोपायवतां योगिनामुपायभेदाद्भेदाना
ह तीव्रसंवेगानामासन्नः २१ समाधिलाभो भवतीति शेषः संवेगः क्रियाहे
तुर्दृढतरः संस्कारः स तीव्रो येषां अधिमात्रोपायानां तेषामासन्नः समा
धिलाभः समाधिफलं चासन्नं भवति शीघ्रमेव निष्पद्यत इत्यर्थः के ते ती
व्रसंवेगा इत्यत आह मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः २२ तेभ्यः उपा
येभ्यो महदादिभेदभिन्नेभ्य उपायवतां विशेषो भवति मृदुर्मध्योधिमात्रश्च
उपायभेदाः ते प्रत्येकं मृदुसंवेगमध्यसंवेगा[illegible]धी त्रिविधाः तद्भेदा
तीव्रसंवेगभेदाः

नवनव योगिनो भवंति मृदूपायो मृदुसंवेगः मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च म
ध्योपायो मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च अधिमात्रोपायो मृदुसंवेगो
मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च अधिमात्रोपाये तीव्रसंवेगो महान्यत्नः कर्त्तव्य इति
भेदोपदेशः इदानीमेतदुपायविलक्षणं सुगममुपायांतरमाह ईश्वरप्रणि
धानाद्वा २३ ईश्वरो वक्ष्यमाणलक्षणः प्रणिधानं तत्र भक्तिविशेषः
विशिष्टमुपासनं सर्वक्रियाणामपि तत्रार्पणं विषयसुखादिफल
मनिच्छन् सर्वाः क्रियास्तस्मिन्परमगुरावर्पयति तत्प्रणिधानं समाधि
तत्फललाभस्य च प्रकृष्ट उपायः ईश्वरस्य प्रणिधानात्समाधिरित्यु
क्तं अथेश्वरस्य स्वरूपं प्रमाणं प्रभाववाचकमुपासनाक्रमं तत्फलं च क्रमे
णाह क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः २४
क्लिश्नंतीति क्लेशा अविद्यादयो वक्ष्यमाणाः विहितप्रतिषिद्धव्यामिश्ररू
पाणि कर्माणि विपच्यंत इति विपाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्भोगाः आफल
विपाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशयाः वासनाख्याः संस्कारास्तैरपरामृष्टस्त्रि
ष्वपि कालेषु न संस्पृष्टः पुरुषविशेषः अन्येभ्यः पुरुषेभ्यो विशिष्यत इति
विशेष ईश्वरः ईशनशीलः इच्छामात्रेण सकलजगदुद्धरणक्षमः यद्यपि सर्वे
षामात्मनां क्लेशादिस्पर्शो नास्ति तथापि चित्तगतास्ते तेषामुपचर्यते
यथा योद्धृगतौ जयपराजयौ स्वामिनः अस्य तु त्रिष्वपि कालेषु तथावि

विशेषोपि क्लेशादिपरामर्शशून्यत्वादिति अतः स विलक्षण एव भगवानीश्वरः
६८ तस्य तत्स्वभावविषयमैश्वर्यमनादिः सत्त्वोत्कर्षो वि सत्त्वोत्कर्षश्च स्वप्रकृष्ट
ज्ञानादेव तच्चातिशयितानैश्वर्यं वा सिद्धिरेतत्साम्यं च तत्परस्परानपेक्षत्वात्
तैर्हि ज्ञानैश्वर्यैः श्रीधरस्य तत्त्वे वर्तमाने क्लेशादिभिस्तेन तत्त्वत्या विशेषेण सर्वे
त नस्यानामदिव्यसंबंधः प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगयोरीश्वरेच्छाव्याप्ति
रेकेशानानुपपत्ते यथैतदेवं प्राणिनां स्वकृतैः स्वमोहनया पारतन्त्र्य
चित्तं निर्मलीसात्त्विकोधर्मात्मप्रकर्षप्राप्तिसंकोचविक्षेपायासकोटिः सर्वेष
भवतीति नैवमीश्वरस्य तस्य केवल एव सात्त्विकः परिणाम उत्कर्षवान
नादिसंबंधेनेत्यभिव्यक्तयावस्थितः अतः पुरुषान्तरविलक्षणा एष
वेश्वरः मुक्तात्मानां पुनः क्लेशादियोगस्तैस्तैः प्राकृतैर्हेतुभिरुपात्तो निवृ
त्तिः अस्य पुनः सर्वदैव तथात्वे नित्यमुक्तत्वं च नेश्वरान्तराभाव
नैकत्वं तेषां तुल्यत्वे भिन्नाभिप्रायत्वात्कार्येष्वेवानुपपत्ते उत्कर्षाव
कर्षत्वेन परत्वोत्कृष्टः स एवेश्वरः तत्र ऐश्वर्यकाष्ठाप्राप्तो ऐश्वर्यस्य एव
मीश्वरस्य स्वरूपमभिधाय प्रमाणमाह तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं
२५ तस्मिन्भगवति सर्वज्ञत्वस्य यद्बीजं अतीतानागतादि ग्रहणस्याल्प
त्वमहत्त्वं चानुमूलत्वादी जातिस्य बीजं तत्र निरतिशयं काष्ठाप्राप्तं दृष्टा
ह्यल्पं च महत्त्वादीनां धर्मिणां सातिशयानां काष्ठाप्राप्तिर्यथापरम

णावल्यत्वस्याकाशे परममहत्त्वस्य एवं ज्ञानादयोपि चित्तधर्मास्तारतम्येन परिदृश्य-
मानाः क्वचिद्विश्रान्तिमासादयन्ति यत्र चैते निरतिशयाः संभवन्ति तथापि शास्त्रा-
दस्य सर्वज्ञत्वादयो विशेषाः प्रत्येतव्याः तस्य स्वप्रयोजनाभावे कथं प्रकृतिपुरुषयोः संयो-
गवियोगावापादयतीति नाशंकनीयं तस्य कारुणिकत्वाद्भूतानुग्रह एव प्रयोजनं एवं
कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु निःशेषान् संसारिण उद्धरिष्यामीति तस्याध्यवसायः यद्यस्येष्टं त-
तस्य प्रयोजनं एवमीश्वरस्य प्रमाणमभिधाय प्रभावमाह स पूर्वेषामपि गुरुः का-
लेनानवच्छेदात् २६ आद्यानां स्रष्टॄणां ब्रह्मादीनामपि गुरुरुपदेष्टा यतः कालेन नावच्छि-
द्यते अनादित्वात् तेषां पुनरादिमत्त्वादस्ति कालेनावच्छेदः एवं प्रभावमुक्त्वोप-
योगाय वाचकमाह तस्य वाचकः प्रणवः २७ इत्थमुक्तस्वरूपस्येश्वरस्य वाचको
ऽभिधायकः प्रणवः ओंकारः प्रकर्षेण नूयतेऽनेनेति नौति स्तौतीति वा तयो-
र्वाच्यवाचकभावलक्षणः संबंधो नित्यः संकेतेनाभिव्यज्यते न तु केनचित् क्रिय-
ते यथापि पितापुत्रयोर्विद्यमान एव संबंधोऽस्यायं पिता अस्यायं पुत्र इति केनचित् प्रकाश्य-
ते उपासनामाह तज्जपस्तदर्थभावनं २८ तस्य सार्द्धत्रिमात्रस्य प्रणवस्य जपो
यथावदुच्चारणं तद्वाच्यस्य चेश्वरस्य भावनं पुनः पुनश्चेतसि विनिवेशनं एका-
ग्रताया उपायः अतः समाधिसिद्धये योगिना प्रणवो जप्यस्तदर्थश्च भावनीय
इत्युक्तं भवति उपासनायाः फलमाह ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यंत-
रायाभावश्च २९ तस्माज्जपात्तदर्थभावनाच्च योगिनः प्रत्यक्चेतनाधिगमो

स ईश्वरः पूर्वेषामाद्यानामप्युपदेष्टा यतः
कालेनानवच्छेदात् सू. २६

७

भवति विषयप्रातिकूल्येन स्वांतःकरणाभिमुखमंचति याचेतनादृक्शक्तिः
साप्रत्यक्चेतना तस्याधिगमोज्ञानंभवति अंतराया वक्ष्यमाणास्तेषामभावः
शक्तिप्रतिबंधोभवति अथकेतेंतरा इत्याशंकायामाह व्याधिस्त्यानसंश
यप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानिचित्तवि
क्षेपास्तेंतरायाः ३० नवैतेरजस्तमोबलात्प्रवर्तमानाश्चित्तस्यविक्षेपाभवंति तैरे
काग्रताविरोधिभिश्चित्तंविक्षिप्यतेइत्यर्थः तत्रव्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो
ज्वरादिः स्त्यानमकर्मण्यताचित्तस्य उभयकोट्यावलंबनंसंशयः योगःस्या
न्नवेति प्रमादोऽनवधानशीलता समाधिसाधनेष्वौदासीन्यं आलस्यंका
यचित्तयोर्गुरुत्वं योगविषयेप्रवृत्त्यभावहेतुः अविरतिश्चित्तस्यविषयसंप्र
योगात्मागर्धः भ्रांतिदर्शनंशुक्तिकायांरजतवद्विपर्ययज्ञानं अलब्धभूमिकत्वंकु
तश्चिन्निमित्तात्समाधिभूमेरलाभः असंप्राप्तिः अनवस्थितत्वंलब्धायामपिसमा
धिभूमौचित्तस्यतत्राप्रतिष्ठा तएवसमाधेरेकाग्रतायामप्रत्ययायोगंप्रतिपक्षत्वादंत
रायाइत्युच्यंते चित्तविक्षेपकारकानन्यानंतरायान्प्रतिपादयन्नाह दुःखदौर्मनस्यां
गमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः ३१ कुतश्चिन्निमित्तादुत्पन्नेषुविक्षेपेष्वेते दुःखा
दयःप्रवर्तंते तत्रदुःखंचित्तस्यराजसःपरिणामोबाधनालक्षणः यद्बाधनात्प्राणि
नस्तदुपघातायप्रवर्तंते दौर्मनस्यंबाह्याभ्यंतरैःकारणैर्मनसोदौस्थ्यं अंगमेजयत्वं
सर्वांगीणोवेपथुः आसनमनसःस्थैर्यस्यबाधकः प्राणोयद्बाह्यवायुमाचामतिसः

श्वास यत्कौष्ठ्यं वायुं निःश्वसिति स प्रश्वासः ते एते विक्षेपैः सह प्रवर्त्तमाना यथोदि
तेनाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः इत्येषामुपदेशः सोपद्रवविक्षेपप्रतिषेधार्थमुपा
यमाह तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ३२ तेषां विक्षेपाणां प्रतिषेधार्थं एक
स्मिन्कस्मिंश्चिदभिमते तत्त्वेऽभ्यासः पुनः पुनश्चेतसो निवेशनं कुर्यात् यद्बलात्प्र
त्युदितायामेकाग्रतायां विक्षेपाः प्रशममुपयान्ति इदानीं चित्तसंस्कारापादकंप
रिकर्मकथनमुपायान्तरमाह मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्य
विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनं मैत्री सौहार्दं करुणा कृपा मुदिता हर्षः उपे
क्षौदासीन्यं एता यथाक्रमं सुखितेषु दुःखितेषु पुण्यापुण्यवत्सु च विभाव
येत् तथा हि सुखितेषु साध्वेषां सुखित्वमिति मैत्रीं कुर्यात् न त्वीर्ष्यां दुःखिते
षु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपामेव कुर्यात् न ताटस्थ्यं पु
ण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं कुर्यात् न तु किमेते पुण्यवन्त इति विद्वेषं अपुण्यव
त्सु चौदासीन्यमेव भावयेन्नानुमोदनं न द्वेषं सूत्रे सुखदुःखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्र
तिपादिताः तदेवं मैत्र्यादिपरिकर्मणा प्रसादोपायेन चित्ते प्रसीदति सुखेन स
माधेराविर्भावो भवति परिकर्म चैतद्बाह्यं कर्म यथा गणिते मिश्रकादिव्य
वहारो गणितनिष्पत्तये संकलितादिकर्मोपकारकत्वेन प्रधानकर्मनिष्पत्त
ये प्रभवति एवं द्वेषरागादिप्रतिपक्षभूतमैत्र्यादिभावनया समुत्पादितप्रसादं
चित्तं संप्रज्ञातादिसमाधियोग्यं संपद्यते रागद्वेषावेव मुख्यतया विक्षेपमुत्पाद

यतः रंगौचेत्समूलमुन्मूलितौस्यातां [illegible]प्रसन्नत्वान्मनसोभवत्येवैकाग्रता
८ उपायांतरमाह प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्य प्रच्छर्दनं ३४ यत्कौष्ठ्यस्यवा
योःप्रयत्नविशेषान्मात्राप्रमाणेनबहिर्निःसारणंविधारणंमात्राप्रमाणेनैवप्रा
णस्यायामोगतिविच्छेदः स्वचाभ्यांप्रकाराभ्यां बाह्याभ्यंतरापूरणेनपूरितस्यै
वायोस्तत्रैवनिरोधेन च एवं रेचकपूरककुंभकभेदेनत्रिविधःप्राणायामश्चित्तस्यस्थि
तिमेकाग्रतयानिबध्नाति सर्वासामिंद्रियवृत्तीनांप्राणवृत्तिपूर्वकत्वान्मनःप्राण
योश्चव्यापारेपरस्परमेकयोगक्षेमत्वाज्जीयमानःप्राणःसमस्तेंद्रियवृत्तिनिरोध
द्वारेणचित्तस्यैकाग्रतायांप्रभवति समस्तदोषक्षयकारित्वंचास्यागमेश्रूयते
दोषकृताश्चसर्वाविक्षेपहेतवःअतोदोषनिर्हरणद्वारेणाप्यस्यैकाग्रतायांसामर्थ्यं काग्र
इदानीमुपायांतरदर्शनोपक्षेपेणासंप्रज्ञातस्यसमाधेःपूर्वमंगंकरोति विषय
वतीप्रवृत्तिरुत्पन्नास्थितिनिबंधनीवामनसः ३५ विषयाःगंधरसरूप
स्पर्शशब्दाः तेविद्यंतेफलत्वेनयस्यांसाविषयवतीप्रवृत्तिर्मनसःस्थैर्यंकरोति सा
तथाहिनासाग्रेचित्तंधारयतोदिव्यगंधसंविदुपजायते तादृश्येवजिह्वाग्रेचित्तंधा
रयतोरससंवित् तालुन्येवरूपसंवित् जिह्वामध्येस्पर्शसंवित् जिह्वामूलेस्पर्शसंवि शब्द
त् तदेवंतत्तदिंद्रियद्वारेणतस्मिंस्तस्मिन्दिव्येविषयेजायमानासंवित् चित्तस्यैकाग्र
ताहेतुर्भवति अस्तियोगस्यफलमितियोगिनःसमाश्वासोत्पादनात् एवंविध
मेवोपायान्तरमाह विशोकाकाज्योतिष्मती ३६ प्रवृत्तिरुत्पन्नाचित्तस्यस्थितिनिब
श्रो॰ गो॰

यतीति वाक्यशेषः ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः प्रकाश उच्यते स प्रकाशो भूयान्
तिशयवान्विद्यते यस्यां सा ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः विशोका विगतः सुखमय
सत्वाभ्यासवशाच्छोको रजःपरिणामरूपो यस्यां सा विशोका चेतसः स्थितिनि
बंधनी अयमर्थः हृत्पद्मसंपुटमध्ये प्रशांतकल्लोलक्षीरोदधिप्रख्यं चित्तसत्त्वं भा
वयतः प्रज्ञालोकात्सर्ववृत्तिपरिक्षये चेतसः स्थैर्यमुत्पद्यते उपायांतरप्रदर्श
नद्वारेण संप्रज्ञातस्य समाधेर्विषयं दर्शयति वीतरागविषयं वा चित्तं ३२ मन
सः स्थितिनिबंधनं भवतीति वाक्यशेषः वीतरागपरित्यक्तविषयाभिलाषः
तस्य यच्चित्तं परिहृतक्लेशं तदालंबनीकृतं चेतसः स्थितिहेतुर्भवति एवंविध
मेवोपायांतरमाह स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा प्रत्यस्तमितबाह्येंद्रियवृत्तेर्मनो
मात्रेणैव यत्र भोक्तृत्वमात्मनः स स्वप्नः निद्रा पूर्वमेवोक्तलक्षणा तदालंबनं
स्वप्नावलंबनं निद्रालंबनं वा ज्ञानमालंब्यमानं चेतसः स्थितिं करोति नानारु
चित्वात्प्राणिनां यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वस्तुनि योगिनः श्रद्धा भवति तस्य ध्यानेनापि भव
तीष्टसिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह यथाभिमतध्यानाद्वा ३५ यथाभिमते वस्तु
नि बाह्ये चंद्रादावाभ्यंतरे नाडीचक्रादौ वा भाव्यमानं चेतः स्थिरीभवति एवमुपाया
न्प्रदर्श्य फलप्रदर्शनार्थमाह परमाणुपरममहत्त्वांतोऽस्य वशीकारः एतैरु
पायैश्चित्तस्य स्थैर्यं भावयतो योगिनः सूक्ष्मविषयभावनाद्वारेण परमाण्वंतो
वशीकारोऽप्रतिघातरूपो जायते कश्चित्परमाणुरूपसूक्ष्मरूपे ऽस्य मनो न प्रति
विषये

तत्यतइत्यर्थः एवं स्थूलमाकाशादि परममहत्त्वपर्यंतंभावयतोनक्वचित्प्रतिः
६ घातउत्पद्यते सर्वत्रस्वातंत्र्यंभवतीत्यर्थः एवंभिन्नैरुपायैःसंस्कृतस्यचेत
सःकीदृग्रूपंभवतीत्याह क्षीणवृत्तेरभिजातस्येवमणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषुतत्स्थ
तदंजनतासमापत्तिः ४१ क्षीणावृत्तयोयस्य तत्क्षीणवृत्तितस्यग्रहीतृग्रह
णग्राह्येषुआत्मेन्द्रियविषयेषुतत्स्थस्यतदंजनतासमापत्तिर्भवति
तत्स्थत्वंतत्रैकाग्रतातदंजनतातन्मयत्वं न्यग्भूतेचित्तेविषयस्यभाव्य
मानस्यैवोत्कर्षः तथाविधासमापत्तिस्तद्रूपःपरिणामोभवतीत्यर्थः
दृष्टांतमाह अभिजातस्येवमणेरिति यथाऽभिजातस्यनिर्मलस्यस्फटिकम
णेस्तत्तदुपाश्रयवशात्तत्तद्रूपतापत्तिरेवंनिर्मलस्यचित्तस्यतत्तद्भावनाव
शात्तद्रूपतापत्तिः यद्यपिग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वित्युक्तं तथापि
भूमिकाक्रमवशाद्ग्राह्यग्रहणग्रहीतृष्विति बोद्धव्यं
यतःप्रथमंग्राह्यनिष्ठएवसमाधिः ततोग्रहणनिष्ठः ततोऽस्मितामात्ररू
पोग्रहीतृनिष्ठः केवलस्यपुरुषस्यग्रहीतुर्भाव्यत्वासंभवात् तत्रस्थूलसूक्ष्म
ह्यो ग्राह्योपरक्तंचित्तंतत्रसमापन्नंभवति एवंग्रहणेग्रहीतरिचसमापन्नंतद्रूपपरिणामंबोध
व्यं इदानीमुक्तायाएवसमापत्तेश्चातुर्विध्यमिदमाह शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णासवि
तर्कासमापत्तिः श्रोत्रेंद्रियग्राह्यःस्फोटरूपोवाशब्दः अर्थोजात्यादिः ज्ञानंसत्त्वप्रधानाबुद्धि
वृत्तिः विकल्पउक्तलक्षणः तैःसंकीर्णायस्यांविकल्परूपायांभासमानेनशब्दादयःपरस्पराध्या

सैवविकल्परूपैरन्यप्रतिभासंते गौरितिशब्दः गौरित्यर्थः गौरितिज्ञानमित्यनेना
कारेणसासवितर्कासमापत्तिरुच्यते उक्तलक्षणाविपरीतांनिर्वितर्कामाह स्मृतिः
परिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्का ४३ शब्दार्थस्मृतिप्रविलयेप्र
त्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासितयान्यग्भूतज्ञानांशत्वेनस्वरूपशून्येवनिर्वितर्कासमापत्तिः भेदांतर
प्रतिपादयितुमाह एतयैवसवितर्कयानिर्वितर्कयाचसमापत्त्या सविचारानिर्विचारासमाख्या
ता कीदृशा सूक्ष्मविषयासूक्ष्मस्तन्मात्रांतःकरणादिविषयोयस्याःसातथोक्ता एतेनपूर्वो
स्याःस्थूलविषयत्वंप्रतिपादितंभवति साहिमहाभूतेंद्रियालंबनाशब्दार्थविषयत्वेन
शब्दार्थज्ञानविकल्पसहितत्वेनदेशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोर्थः प्रतिभाति
यस्यांसासविचारा देशकालधर्मादिरहितोधर्मिमात्रतयासूक्ष्मोर्थस्तन्मात्रांतःकरण
रूपःप्रतिभातियस्यांसानिर्विचारा अस्याएवस्थूलविषयायाःकिंपर्यंतःसूक्ष्मो
विषयइत्याह सूक्ष्मविषयत्वंचालिंगपर्यवसानं ४५ सविचारनिर्विचारयोःसमाप
त्त्योर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तंतदालिंगपर्यवसानं नक्वचिल्लीयते नवाकिंचिल्लिं
गति गमयतीत्यलिंगं प्रधानंतत्पर्यंतंसूक्ष्मविषयत्वं तथाहिगुणानांपरिणा
मेचत्वारिपर्वाणिविशिष्टलिंगमविशिष्टलिंगंलिंगमात्रमलिंगंचेति विशिष्टलि
गंभूतानि अविशिष्टलिंगंतन्मात्रेंद्रियाणि लिंगमात्रंबुद्धिः अलिंगंप्रधा
नमिति ततःपरंसूक्ष्ममस्तीत्युक्तंभवति एतासांसमापत्तीनांप्रकृतेप्रयोजनमा
ह ताएवसबीजःसमाधिः ४६ ताएवोक्तलक्षणाःसमापत्तयःसबीजःसहबीजेन

ती=

आलंबनेन वर्त्तत इति सबीजः संप्रज्ञातः समाधिरित्युच्यते सर्वासां सालंबनत्वात्
१० अथैतासां समापत्तीनां निर्विचारफलकत्वान्निर्विचारायाः फलमाह निर्वि-
चारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ४७ निर्विचारत्वं व्याख्यातं वैशारद्यं नैर्मल्यं स-
वितर्कास्थूलविषयामपेक्ष्य निर्वितर्कायाः प्राधान्यं ततोपि सूक्ष्मविषयायाः
सविचारायाः ततोपि निर्विकल्पायाः निर्विचारायाः तस्याश्च निर्विचारायाः प्रकृ-
ष्टाभ्यासवशात् वैशारद्ये नैर्मल्ये सति अध्यात्मप्रसादः आत्मप्रसादः समुपजा-
यते येन कुशलं तेन प्राप्नोति चित्तं क्लेशवासनादिरहितं स्थितिप्रवाहयोग्यं भवति ए-
तदेव चित्तस्य वैशारद्यं यत्स्थितौ दार्ढ्यं तस्मिन्सति किं भवतीत्याह ऋतं ४८
भरा तत्र प्रज्ञा ऋतं सत्यं बिभर्ति कदाचिदपि न विपर्ययेणाच्छाद्यते सा ऋतंभरा प्र-
ज्ञा तस्मिन्सति भवतीत्यर्थः तस्माच्च प्रज्ञालोकात्सर्वं यथावत्पश्यन्योगी प्रकृष्टं यो-
गं प्राप्नोति अस्याः प्रज्ञान्तराद्वैलक्षण्यमाह श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां सामान्यविषया
विशेषार्थत्वात् ४९ श्रुतमागमज्ञानं अनुमानमुक्तलक्षणं ताभ्यां या जाय-
ते प्रज्ञा सा सामान्यविषया नहि शब्दलिंगयोरिंद्रियवद्विशेषप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं
इयं पुनर्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवा प्रज्ञा ताभ्यां विलक्षणा विशेषविषय-
त्वात् अस्यां हि प्रज्ञायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामपि विशेषः स्फुटेनैव
रूपेणाभासते अतस्तस्यामेव योगिनः परः प्रयत्नः कर्त्तव्य इत्युपदिष्टं भवति
अस्याः प्रज्ञायाः फलमाह तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबंधी ५० तया

जनितोयःसंस्कारःसोन्यान्संस्कारान् व्युत्थानजान्समाधिजांश्चसंस्कारा
न्प्रतिबध्नातिस्वकार्यकरणाक्षमान्करोतीत्यर्थः यतस्तत्वरूपतयानया
जनिताःसंस्काराःनिरालंबनत्वादतत्वरूपप्रज्ञाजनितान्संस्कारान्बाधि
तुंशक्नुवंति अतस्तामेवप्रज्ञामभ्यसेदित्युक्तंभवति एवंसंप्रज्ञातंसमा
धिमभिधायासंप्रज्ञातंवक्तुमाह तस्यापिनिरोधेसर्वनिरोधान्निर्वीजःस
माधिः ५१ तस्यसंप्रज्ञातस्यनिरोधेप्रविलयेसर्वासांचित्तवृत्तीनांस्वका
रणेप्रविलयाद्यायाःकेवलसंस्कारमात्राद्वृत्तिरुदेतितस्यास्तस्यानेति
नेतिपर्युदसनान्निर्वीजःसमाधिराविर्भवति यस्मिन्सतिपुरुषःस्वरूप
मात्रनिष्ठःशुद्धोभवति तदत्राधिकृतस्ययोगस्यलक्षणंचित्तवृत्तिनिरो
धपदानांचव्याख्यानं अभ्यासवैराग्यलक्षणस्योपायद्वयस्यस्वरूपंभेदंचा
भिधायसंप्रज्ञाता संप्रज्ञातभेदेनयोगस्यमुख्यामुख्यभेदमुक्त्वायोगाभ्या
सप्रदर्शनपूर्वकान्विस्तरेणोपायान्प्रदर्श्यसुगमोपायप्रदर्शनपरतया
ईश्वरस्यस्वरूपप्रमाणप्रभाववाचकोपासनानांक्रमेणतत्फलानिनिर्णी
यचित्तविक्षेपान् तत्सहभुवश्चदुःखादीन्विस्तरेणचतत्प्रतिषेधोप
पायान् एकतत्वाभ्यासमैत्र्यादिप्राणायामादीन्संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसर्वपूर्व
भूतविषयवतीप्रवृत्त्यादीनाख्यायोपसंहारद्वारेणसमापत्तीः
सलक्षणाःफलसहिताःस्वस्वविषयसहिताश्चोक्त्वासंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयो

रूपसंहारमभिधायसवीजपूर्वकोनिर्वीजः समाधिरभिहितइतिव्याकृतोयोगपादः
२२ १ इतिश्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितायांपातंजलयोगशास्त्रसूत्रवृत्तौ प्र॰
थमःपादःसमाप्तः १ तेनोक्तः प्रापयोगछिद्रे से पूर्येयेनदर्शिताः उपायाः सजगन्नाथ
स्त्रयीदीप्तः प्रार्थिताप्तये १ तदेवंप्रथमेपादेसमाहितचित्तस्यसोपायंयोगमभिधा
य व्युत्थितचित्तस्यापिकथमुपायाभ्याससर्वकोयोगः सात्म्यमुपयायादितितत्सा
धनानुष्ठानप्रतिपादनायक्रियायोगमाह तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
क्रियायोगः १ तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टंकृच्छ्रचान्द्रायणादि स्वाध्यायः प्रण
वपूर्वाणांमंत्राणांजपः ईश्वरप्रणिधानंसर्वक्रियाणांतस्मिन्परमगुरौफ
लनिरपेक्षतयासमर्पणंएतानिक्रियायोगइत्युच्यते सकिमर्थमित्याह
समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च २ क्लेशावक्ष्यमाणास्तेषांत
नूकरणंस्वकार्यकरणप्रतिबंधा समाधिस्तूक्तलक्षणस्तस्यभावनाचे
तसिपुनःपुनर्विनिवेशनं सोर्थःप्रयोजनंयस्यसतथोक्तः एतदुक्तंभवति
एतेतपःप्रभृतयोभ्यस्यमानाश्चित्तगतानविद्यादीन् क्लेशान्शिथिलीकु
र्वंतः समाधेरुपकारकतांभजंते तस्मात्प्रथमतः क्रियायोगविधानपरेण
योगिनाभवितव्यमित्युपदिष्टं क्लेशतनूकरणार्थइत्युक्तं के क्लेशाइत्याह तत्रके
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःक्लेशाः ३ क्लेशाअविद्यादयोवक्ष्यमाणलक्ष
णाः पंचतेबाधनालक्षणंपरितापमुपजनयंतः क्लेशशब्दवाच्याभवंति तेहि

चेतसिप्रवर्त्तमानाः संस्कारलक्षणांफलपरिणामंद्रढयंति सत्यपिसर्वेषांतु
ल्यक्लेशत्वेमूलभूतत्वादविद्यायाः प्राधान्यंप्रतिपादयितुमाह अविद्याक्षेत्र
मुत्तरेषांप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां ४ अविद्यामोहः अनात्मन्यात्माभिमा
प्रसवभू नइतियावत् साक्षेत्रंप्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां प्रसुप्तादिभेदेनचतुर्वि प्रत्येकं
धानां अतोयत्राविद्याविपर्ययज्ञानरूपाशिथिलीभवति तत्रक्लेशानांनो
द्भवोदृश्यते विपर्ययज्ञानसद्भावेचतेषामुद्भवदर्शनात्स्थितमेवमूल
त्वमविद्यायाः प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति तत्रयेक्लेशाश्चित्तभूमौस्थि
ताः प्रबोधकाभावेस्वकार्यंनारभंते तेप्रसुप्ताइत्युच्यंते यथाबाल्यावस्थायांबा
लस्यहिवासनारूपेणस्थिताअपिक्लेशाः प्रबोधकसहकार्यभावेनाभिव्यज्यं भा
ते तेतनव येस्वस्वप्रतिपक्षभावनयाशिथिलीकृतकार्यसंपादनशक्तयो
वासनावशेषतयाचेतस्यवस्थिताः प्रभूतांसामग्रीमंतरेणानस्वकार्यमारब्धुं
क्षमाः यथाभ्यासवतोयोगिनः तेविच्छिन्नाः येकेनचिद्बलवताक्लेशेनाभि
भूतशक्तयस्तिष्ठंति यथाद्वेषावस्थायांरागः नह्यनयोः परस्परविरुद्धयो
र्युगपत्संभवोस्ति तेउदाराः येप्राप्तसहकारिसन्निधयः स्वंस्वंकार्यमभिनिर्वर्त्त
यंति यथासदैवयोगपरिपंथिनोव्युत्थानदशायां एतेषांप्रत्येकंचतु
र्विधानामपिमूलभूतत्वेनस्थिताप्यविद्या अन्वयित्वेनप्रतीयते नहिक्वचि
दपिक्लेशानांविपर्ययान्वयानपेक्षाणांस्वरूपमुपलभ्यते तस्यांचमि

१२ दुःखे सुखत्वाभिमानः अनात्मन्यात्मत्वाभिमानः

थ्याज्ञानरूपायां सम्यग्ज्ञानेन निवर्त्तितायां दग्धबीजकल्पानामेषां क्वचित्प्र
रोहोस्तीति अविद्यानिमित्तत्वमविद्यान्वयश्चैषां प्रतीयते अतः सर्वेप्यविद्या
व्यपदेशभाजः सर्वेषां च क्लेशानां चित्तविक्षेपकारित्वात् योगिना प्रथम
मेव तदुच्छेदे यत्नः कर्त्तव्य इति अविद्यायाः लक्षणमाह अनित्याशुचिदु
ःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ५ अतस्मिंस्तदिति प्रतिभासो
ऽविद्येत्यविद्यायाः सामान्यलक्षणं तस्या एव भेदप्रतिपादनं अनित्येषु घ
टादिषु नित्यत्वाभिमानोऽविद्येत्युच्यते एवमशुचिषु कायादिषु शुचित्वा
भिमानः एतेनापुण्ये पुण्यभ्रमोऽनर्थे चार्थभ्रमो व्याख्यातः अस्मितां लक्ष
यितुमाह दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ६ दृक्पुरुषः दर्शन
शक्ती रजस्तमोभ्यामनभिभूतः सात्त्विकः परिणामोन्तःकरणरूपः अनयोर
भोग्यभोक्तृत्वेन जडाजडत्वेनात्यन्तभिन्नरूपयोरेकताभिमानोऽस्मितेत्युच्यते
यथा प्रकृतिर्वस्तुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितापि कर्त्र्यहं भोक्त्र्यहमित्यभिमन्यते
सोयं मिथ्याज्ञानरूपो विपर्यासः क्लेशः रागस्य लक्षणमाह सुखानुशयी रागः
७ सुखमनुशेते इति सुखानुशयी सुखज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखसा
धनेषु तृष्णारूपो गर्द्धो रागसंज्ञः क्लेशः द्वेषस्य लक्षणमाह दुःखानुशयी द्वे
षः ८ दुःखमुक्तलक्षणं तदभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वकं तत्साधनेष्व
नभिलषतो योयं निन्दात्मकः सद्वेषलक्षणः क्लेशः अभिनिवेशमाह स्वरसवाही
निं

विदुषोपितथारूढोभिनिवेशः ९ पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाब
लाद्भयरूपः समुपजायमानः शरीरविषयादिभिर्मम वियोगो मा भूदित्यन्वह
स्यैवा मनुबंधरूपः सर्वस्यैवाकृमेर्ब्रह्मपर्यंतं निमित्तं विना प्रवर्तमानोभिनिवेशाख्यः क्ले
शः एवं व्युत्थानस्य क्लेशात्मकत्वादेकाग्रताभ्यासेन पंच क्लेशाः परिह
र्तव्याः न चाज्ञातानां तेषां परिहारः कर्तुं शक्य इति ज्ञानाय तेषामुद्देशं
लक्षणं विभागं लक्षणं चाभिधाय स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नानां तेषां परिहारकारण
माह ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः १० ते सूक्ष्माः क्लेशा ये वासनारूपेणैव
स्थिता न वृत्तिरूपं परिणाममारभंते प्रतिप्रसवेन प्रतिलोमपरिणामेन
हेयास्त्यक्तव्याः स्वकारणास्मितायां कृतार्थं चित्तं समासन्नं यदा प्रविष्टं
भवति तदा कुतस्तेषां निर्मूलानां संभवः स्थूलानां हेयोपायमाह ध्यान
हे॰ हेयास्तद्वृत्तयः तेषां स्थूलक्लेशानामारब्धकार्याणां याः सुखदुःखमो
हात्मिका वृत्तयस्ता ध्यानेनैव चित्तैकाग्रतालक्षणेनैव हेया हातव्या इत्य
र्थः चित्तपरिकर्माभ्यासमात्रेणैव स्थूलत्वात्तासां निवृत्तिर्भवति यथा व
स्त्रादेः स्थूलो मलः प्रक्षालनमात्रेणैव निवर्तते यस्तत्र सूक्ष्मः स तैस्तैरु
पायैरुत्तापनप्रभृतिभिरेव निवर्तयितुं शक्यते एवं क्लेशानां तत्त्वमभिधा
य कर्माशयस्याभिधानमाह क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेद
नीयः १२ कर्माशय इत्यनेन फलपर्यंत अस्मिन्नेव जन्मन्यनुभवनीयो दृष्ट

जन्मवेदनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयः जन्मांतरानुभवनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयः तथाहि कानि॥
१३ चित्पुण्यानि कर्माणि देवताराधनादीनि तीव्रसंवेगेन कृतानि इहैव जन्मनि जा॥
त्यायुर्भोगलक्षणं फलं प्रयच्छन्ति यथा नंदीश्वरस्य भगवान्महेश्वराराधनबला
दिहैकजन्मनि जात्यादयो विशिष्टाः प्रादुर्भूताः एवमन्येषां विश्वामित्रादीनां त
पःप्रभावाज्जात्यायुषी केषांचिज्जातिरेव यथा तीव्रसंवेगेन दुष्टकर्मकृतां
नहुषादीनां जात्यन्तरादिवेदनीयः तथाहि कानि चित्पुण्यानि कर्माणि॥
देवता परिणामः उर्वश्याश्च कार्तिकेयवने लतारूपतया एवं व्यस्तसम
स्तत्वेन यथायोगं योज्यं इदानीं कर्माशयस्य स्वभेदभिन्नं फलमाह सति मूले
तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः १३ मूलमुक्तलक्षणाः क्लेशास्तेष्वनभिभूते
स्वकर्मणः कुशलाकुशलरूपस्य विपाकः फलं जात्यायुर्भोगा भ
वंति जातिर्मनुष्यादिः आयुश्चिरकालकायसंबंधः भोगा विषयाः इ
न्द्रियाणि सुखदुःखसंविच्च कर्मकरणभावसाधनव्युत्पत्त्या भोगशब्दस्येद
मत्र तात्पर्यं चित्तभूमावनादिकालसंचिताः कर्मवासना यथा यथा पाक
मुपयान्ति तथा तथा गुणप्रधानभावेनास्थिता जात्यायुर्भोगलक्षणं स्वकार्य
मारभंते उक्तानां कर्मफलत्वेन जात्यादीनां स्वकारणकर्मानुसारेण कार्यक
र्तृत्वमाह ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् १४ ह्लादः सुखं परिता
पो दुःखमिति ह्लादपरितापौ फलं येषां ते तथोक्ताः पुण्यं कुशलकर्म त

विपरीतमपुण्यं ते पुण्यापुण्यकारणं येषां ते तथा भावस्तत्त्वं तस्मात्
एतदुक्तं भवति पुण्यकर्मारब्धा जात्यायुर्भोगा ह्लादफलाः अपुण्यक-
र्मारब्धाः परितापफलाः एतच्च प्राणिमात्रापेक्षया विवेकी योगी न सुख स्तु
दुःख मित्याह परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःख
मेव सर्वं विवेकिनः १५ परिज्ञातक्लेशादिविवेकस्य परिदृश्यमानं सकल
मेव भोगसाधनं सविषान्नवत् दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयमेवेत्यर्थः
यस्मादत्यन्ताभिजातो योगी दुःखलेशेनाप्युद्विजते यथाक्षिपात्रमूर्णा
तन्तुस्पर्शमात्रेणैव महतीं पीडामनुभवति नेतरदंगं तथा विवेकी स्व
ल्पदुःखानुबन्धेनापि विरज्यते विरक्तो भवति कथमित्याह परिणामता
पसंस्कारदुःखैः विषयाणामुपभुज्यमानानां यथायथं गर्द्धाभिवृद्धेस्तदप्राप्ति
कृतस्य दुःखस्यापरिहार्यत्वाद्दुःखान्तरसाधनत्वाच्चास्त्येव दुःखरूपतेति
परिणामदुःखत्वं उपभुज्यमाने सुखसाधने तत्प्रतिपन्थिनं प्रति द्वेष तिपं ५
स्य सर्वदैवावस्थितत्वात् सुखानुभवकालेऽपि तापः दुःखं परिहर्तुमिति
तापदुःखता संस्कारदुःखत्वं तु अभिमतविषयसन्निधाने सुखसंविदुःखसंवि
विध दुपजायमाना तथामेव स्वस्मिन्संस्कारमारभते संस्काराश्च पुनस्तथा संवि
दमावः इत्यपरिमितसंस्कारोत्पत्तिद्वारेण संसारानुच्छेदात्सर्वस्यैव दुःख
त्वं गुणवृत्तिविरोधाच्चेति १६ गुणानां रजस्तमसां याः वृत्तयः सुखदुःखमो
सत्व
विध २ पं. १५

एतद्रूपप्रस्य परस्पराभिभावकत्वेन विकल्पा जायंते तासां च सर्वत्रैव दुःखा
नुवेधाद्दुःखत्वं एतदुक्तं भवति ऐकांतिकीमात्यंतिकीं च दुःखनिवृत्तिमिच्छतो
विवेकिन उक्तरूपकारणात्त्रयतः यावत्सर्वे विषया दुःखरूपप्रतिभांति तस्मा
त्सर्वं कर्मविपाको दुःखमेवेत्युक्तं भवति तदेवमुक्तस्य क्लेशकर्माशयविप
काराशेरविद्याप्रभवत्वादविद्यायाश्च मिथ्याज्ञानरूपाया सम्यक्ज्ञानोच्छेद्यत्वा
त् सम्यक्ज्ञानस्य साधनस्य हेयोपादानावधारणारूपत्वात् तस्मात् हेयं दुःख
मनागतं १७ स्वस्य व्यतीतस्यातीतत्वादनुभूयमानस्य त्यक्तुमशक्यत्वादना
गतमेव संसारदुःखं हातव्यमित्युक्तं भवति हेयहेतुमाह द्रष्टृदृश्ययोः सं
योगो हेयहेतुः १८ द्रष्टा चिद्रूपः पुरुषः दृश्यं बुद्धितत्वं तयोरविवेकख्याति
पूर्वको योऽसौ संयोगो भोग्यभोक्तृत्वेन संनिधानं स एवास्य दृश्यस्य दुःखस्य
गुणपरिणामरूपस्य संसारस्य कारणं तन्निवृत्त्या संसारनिवृत्तिर्भवति
इत्यर्थः द्रष्टृदृश्ययोः संयोग इत्युक्तं तत्र दृश्यस्य स्वरूपं कार्यं प्रयोजनं चाह प्र
काशक्रियास्थितिशीलं भूतेंद्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यं १९ प्रकाश
सत्वस्य धर्मः क्रिया प्रवृत्तिरूपा रजसः स्थितिर्नियमरूपा तमसः ता एव
काशक्रियास्थितयः शीलं स्वाभाविकं रूपं यस्य तत्तथाविधमिति स्वरूप
मस्यानिर्दिष्टं भूतेंद्रियात्मकमिति भूतानि स्थूलसूक्ष्मभेदेन पृथिव्यागंध दीनि
तन्मात्रादीनि चेंद्रियाणि श्रोत्रादीनि कर्मेंद्रियाणि बुद्धींद्रियाणि तदात्मकमिति भूतानीं
नाकरणाभेदेन द्विविधानि

उभयमेतत्ग्राह्यंग्रहणरूपमात्मास्वरूपाभिन्नंपरिणामीयस्यतत्तथाविधमि
त्यनेनकार्यमस्योक्तंभोगःकथितलक्षणः अपवर्गोविवेकख्यातिनिर्वर्तकासंसार
निवृत्तिःतौभोगापवर्गौअर्थःप्रयोजनंयस्यतत्तथाविधंदृश्यमित्यर्थः
तस्यैवदृश्यस्यनानावस्थारूपपरिणामात्मकस्यहेयत्वेनज्ञातव्यत्वादवस्था रवाः
कथयितुमाह विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वाणि १९ गुणा
नांपर्वाण्यवस्थाविशेषाश्चत्वारोज्ञातव्याइत्युपदिष्टंभवतितत्रविशेषो
महाभूतेंद्रियाणि अविशेषास्तन्मात्रान्तःकरणो लिंगमात्रंबुद्धिः अ
लिंगमव्यक्तमित्युक्तंसर्वत्रगुणरूपस्याव्यक्तस्यान्वयित्वेनप्रत्यभिज्ञा
नादवश्यंज्ञातव्यत्वेनयोगकालेचत्वारिपर्वाणिनिर्दिष्टानि एवंहेयत्वे
नदृश्यस्यस्वरूपमभिधायज्ञातव्यत्वात्तदवस्थासहितंव्याख्यायउपादेयंद्रष्टु
रंव्याकर्तुमाह द्रष्टादृशिमात्रःशुद्धोपिप्रत्ययानुपश्यः २० द्रष्टापु
रुषोदृशिमात्रश्चेतनामात्रःमात्रग्रहणंधर्मधर्मिनिरासार्थं केचिद्धिचे
तनामात्मनोधर्ममिच्छन्ति सशुद्धोपिपरिणामाद्यभावेनस्वप्रतिष्ठोपि
प्रत्ययानुपश्यःप्रत्ययाःविषयोपरक्तानिज्ञानानितान्अव्यवधानेनप्रति
संक्रामाद्यभावेनपश्यति एवमुक्तंभवति जातविषयोपरागायांमतौ
बुद्धौसन्निधानमात्रेणैवपुरुषस्यद्रष्टृत्वमिति सदाधर्मानुक्त्याह त
दर्थएवदृश्यस्यात्मा २१ दृश्यस्यप्रागुक्तलक्षणस्ययआत्मास्वरूपं

भो

सतदर्थः तस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वसंपादनेनापवर्गार्थपरिहारेण प्रयो
१५ जनं नहि प्रधानं प्रकर्तृमात्रं मन्यमानैः किंचित्प्रयोजनमपेक्ष्य कर्त्ततेति किं
तु पुरुषस्य भोगं संपादयामीति प्रथमं पुरुषभोगसंपादनमेव प्रयोजनं तत्स
संपादिते तस्मिन्नन्यत्प्रयोजनं विरतव्यापारं स्यात् तस्मिंश्चापरिणाममप्र
न्ये पुरुषत्वात्सर्वेहि दुःखत्रयोर्वधरहिताः स्युस्तत्र संसारोच्छेद इत्यर्थः क्वाह
कृतार्थप्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् २३ यद्यपि विवेकख्याति
पर्यन्ताद्भोगसंपादनात्कमपि कृतार्थं पुरुषं प्रतिनष्टं विरतव्यापारं त
थापि सर्वपुरुषसाधारणत्वादन्यान्प्रत्यनष्टं व्यापारमवतिष्ठते अतः प्र
धानस्य सकलभोक्तृसाधारणत्वान्न कदाचनापि विनाशः एकस्य मुक्तौ
चन सर्वेषां मुक्तिप्रसंग इत्युक्तं भवति इ एयदृग्गोरौ भारख्याय संयोगं व्याख्या
तमाह स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः २४ कार्यहेतुत्वमस्य ल
क्षणं करोति स्वशक्तिर्दृश्यस्य स्वभावः स्वामिशक्तिर्द्रष्टुः स्वरूपं तयोर्द्वयो
रपि संवेद्यत्वसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोर्यत्स्वरूपोपलब्धिस्तस्याः कार
णं यः संयोगः स च सहजभोज्यभोक्तृस्वभावस्वरूपान्नान्यः नहि तयोर्नि
त्ययोर्व्यापकयोश्च स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित्संयोगः यदेव भोग्यस्य भोग्यत्वं भो
क्तुश्च भोक्तृत्वमनादिसिद्धं स एव संयोगः तस्यापि कारणमाह तस्य हेतु

रविद्या २५ यस्तु पूर्वं विपर्ययात्मिका मोहरूपा अविद्या व्याख्याता सा तस्य अवि
वेकख्यातिरूपस्य संयोगस्य कारणं हेयं हानक्रिया कर्मोच्यते किं पुन
स्तद्धानमित्याह तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यं २६ तस्या अ
विद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन सम्यग्ज्ञानेनोन्मूलितायाः योऽयमभावस्तस्मिन्स
ति तत्कार्यस्य संयोगस्याप्यभावस्तद्धानमित्युच्यते अयमर्थो नैतस्य मूर्त
द्रव्यवत्परित्यागो युज्यते किं जातायां विवेकख्यातावविवेकनिमित्तसंयो
गः स्वयमेव निवर्तत इति तस्य हानं यदेव संयोगस्य हानं तदेवानित्यं केवल
स्यापि पुरुषस्य कैवल्यं व्यपदिश्यते तदेवं दृश्यस्य संयोगस्य स्वरूपं कारणं
कार्यं चाभिहितं अथ हानोपायकथनद्वारेणोपादेयकारणमाह विवेक
ख्यातिरविप्लवा हानोपायः २७ अन्ये गुणा अन्यः पुरुषः इत्येवंविध
स्य विवेकस्य ख्यातिः प्रख्या सा हानस्य दृश्यपरित्यागस्योपायः कारणं
कीदृशी अविप्लवा न विद्यते विप्लवो विच्छेदोऽन्तरान्तरा व्युत्थानरूपो यस्याः सा
अविप्लवा इदमत्र तात्पर्यं प्रतिपक्षभावनाबलादविद्याप्रविलये विनिवृत्त
ज्ञातृत्वकर्तृत्वाभिमानाया रजस्तमोमलानभिभूताया बुद्धेरन्तर्मुखाया या
चिच्छायासंक्रान्तिः सा विवेकख्यातिरित्युच्यते तस्यां च सन्ततत्वेन प्रवृत्ता
यां दृश्यस्याधिकारनिवृत्तेर्भवत्येव कैवल्यं उत्पन्नविवेकख्यातेः पुरुषस्य या
दृशी प्रज्ञा भवति तां कथयन्विवेकख्यातेरेव स्वरूपं तस्य सप्तधा प्रान्तभू

मोप्रज्ञा २७ तस्योत्पन्नविवेकज्ञानस्यज्ञातव्यं विवेकरूपा प्रज्ञा प्रांतभूमौ सकल
२६ सालंबनसमाधिभूमिपर्यंते सप्तप्रकारा भवंति तत्र कार्य्यविमुक्तिरूपा चतुःप्रकारा
ज्ञातं मया ज्ञेयं न ज्ञेयं किंचिदस्तीति क्षीणा मे क्लेशाः न मे किंचित् क्षेतव्यमस्ति
अधिगतं मया ज्ञानं प्राप्ता मया विवेकख्यातिरिति प्रत्ययांतरपरिहारेण तस्यामव
स्थायामीदृश्येव प्रज्ञा जायते ईदृशी प्रज्ञा कार्य्यविषयं निर्मलं ज्ञानं कार्य्यविमु
क्तिरित्युच्यते चित्तविमुक्तिस्त्रिधा चरिताधिकारा बुद्धिः गुणा हताधिकाराः गि
रिशिखरनिपतिता इव ग्रावाणो न पुनः स्थितिं यास्यंति स्वकारणे प्रलया
भिमुखानां मोहाभिधानमूलकारणाभावान्निःप्रयोजनत्वाच्चामीषां
कुतः प्ररोहः स्यात्सात्मीभूतश्च मे समाधिस्तस्मिन्सति स्वरूपप्रतिष्ठोहमिति ईदृशी
त्रैःप्रकारा चित्तविमुक्तिः तदेवमीदृश्यां सप्तविधप्रांतभूमिप्रज्ञायामुपजा
तायां पुरुषः कुशल इत्युच्यते विवेकख्यातिः संयोगाभावहेतुरित्युक्तं तस्या
स्तूत्पत्तौ किं निमित्तमित्यत आह योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा
विवेकख्यातेः २८ योगांगानि वक्ष्यमाणानि तेषामनुष्ठानात् ज्ञानपूर्वका
दभ्यासादाविवेकख्यातेरशुद्धिक्षये चित्तसत्त्वस्य प्रकाशावरणलक्षणक्लेश
रूपाशुद्धिक्षये या ज्ञानदीप्तिस्तारतम्येन सात्विकपरिणामो विवेकख्याति
पर्य्यंतः तस्याः ख्यातेर्हेतुरित्यर्थः योगांगानुष्ठानमशुद्धिक्षयहेतुरित्युक्तं कानि पुन
स्तानि योगांगानीति तेषामुद्देशमाह यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार

चित्तसमाधेः साक्षादुपकारकत्वेनांतरंगाणि यथा धा
रणादीनि कानि

धारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि ३० इह कानिचित्प्रतिपक्षभूतहिंसादिवितर्कोन्मू
लनद्वारेण समाधेरुपकुर्वंति यथा यमनियमादयः तत्रासनादीनामुत्त
रोत्तरमुपकारकत्वं यथासनजये प्राणायामस्थैर्यं एवमुत्तरत्रापि योज्यं क्रमेणै
तेषां स्वरूपमाह अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ३१ तत्र प्राणवियोगप्र
योजनव्यापारो हिंसा सा च सर्वानर्थहेतुः तदभावो हिंसा हिंसायाः सर्वकालमेव परि
हर्तव्यत्वात्प्रथमं तदभावरूपायाः अहिंसायाः निर्देशः सत्यं वाङ्मनसयोर्यथार्थ
त्वं स्तेयं परस्वापहरणं तदभावो स्तेयं ब्रह्मचर्यमुपस्थसंयमः अपरिग्रहो भोग
साधनानामस्वीकारः त एते हिंसादयः पंच यमशब्दवाच्याः भवंति योगांगत्वेन
निर्दिष्टाः एषां विशेषमाह एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा मह
व्रतं ३२ जातिर्ब्राह्मणत्वादिः देशस्तीर्थादिः कालश्चतुर्दश्यादिः समयो ब्राह्मणप्र
योजनादिः एतैश्चतुर्भिरनवच्छिन्नाः एते अहिंसादयो यमाः सर्वासु क्षिप्तादिषु चित्तभू
मिषु भवा महाव्रतमित्युच्यते तद्यथा ब्राह्मणं न हनिष्यामि तीर्थे कंचन न हनि
ष्यामि चतुर्दश्यां न हनिष्यामि देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण कमपि न हनि
ष्यामीत्येवं चतुर्विधावच्छेदकव्यतिरेकेण किंचित्क्वचित्कदाचित्कस्मिंश्चिदप्यर्थे न हनि
ष्यामीत्यनवच्छिन्नाः एवं सत्यादिषु यथायोगं योज्यं इत्थमनियतीकृताः सा
मान्येनैव प्रवृत्ता महाव्रतमित्युच्यते न पुनः परिच्छिन्नावधारणाः नियमानाह शौ
चसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ३३ शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यं

५

तरं च बाह्यं मृज्जलादिभिः कायादिप्रक्षालनं आन्तरं मैत्र्यादिभिश्चित्तमलानां प्रक्षा
२७ लनं संतोषादयः शेषाः प्रागेव कृतव्याख्यानाः एते शौचादयो नियमशब्दवाच्याः
कथमेषां योगांगत्वमित्यत आह वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनं ३३ वितर्क्यन्त
इति वितर्का योगपरिपन्थिनो हिंसादयः तेषां प्रतिपक्षभावने सति यदा बाधो भवति
तदा योगः सुकरो भवतीति भवत्येव यमनियमानां योगांगत्वं इदानीं वित
र्काणां स्वरूपं भेदप्रकारं कारणं फलं चाह वितर्का हिंसादयः कृतकारिता
नुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति
प्रतिपक्षभावनं ३४ एते पूर्वोक्ता हिंसादयः प्रथमं त्रिधा भिद्यन्ते कृतकारिता
नुमोदितभेदेन तत्र स्वयं निष्पादिताः कृताः कुरु कुर्विति प्रयोजकव्यापारेण स
मुत्पादिताः कारिताः अन्येन क्रियमाणाः साधु साध्विति अङ्गीकृताः अनुमोदिताः। कृ
एतत् त्रैविध्यं परस्परं व्यामोहनिवारणायोच्यते अन्यथा मन्दमतिरेवं मन्ये
त न मया स्वयं हिंसा कृतेति नास्ति मे दोष इति ॥ यद्यपि लोभः प्रथमं निर्दिष्टस्तथा
पि सर्वक्लेशानां मोहस्यानात्मन्यात्माभिमानलक्षणस्य निदानत्वात्तस्मिन्सति
स्वपरविभागे एवं कृते लोभक्रोधादीनामुद्भवात् मूलकत्वमवसेयं मोहपू
र्विका सर्वा दोषजातिरित्यर्थः लोभस्तृष्णा क्रोधः कृत्याकृत्यविवेकोन्मूलकः
प्रज्वलनात्मकश्चित्तधर्मः प्रत्येकं कृतादिभेदेन त्रिधा प्रकारा अपि हिंसादयो मो
हादिकारणत्वेन त्रिधा भिद्यन्ते तेषामेव पुनरवस्थाभेदेन त्रैविध्यमाह मृदुमध्य
एतेषां कारणतामाह लोभक्रोधमोहपूर्वका इति पं० ६

धिमात्राः मृदवो मंदाः न तीव्राः नापि मध्याः तन्मंदा नापि तीव्राः मध्याः अधि-
मात्रास्तीव्राः न मध्या नापि मंदाः एवं नवभेदाः त्रैविध्ये सति सप्तविं- संं
शतिर्भवंति मृद्वादीनामपि प्रत्येकं मृदुमध्याधिमात्रभेदात्त्रैविध्यं संभव-
तीत्यनया रीत्या योगेऽनंतत्वं यथा मृदुमृदुर्मृदुमध्यो मृदुतीव्र इति एवं फलमा-
ह दुःखाज्ञानानंतफला इति दुःखं प्रतिकूलतयावभासमानो रजसधु-
र्मः संशयविपर्ययरूपं तेषु दुःखाज्ञानेषु अनंतं अपरिच्छिन्नं फलं येषां ते तथोक्ताः
इत्यनेन एषां स्वरूपकारणादिभेदेन तेषां प्रतिपक्षभावनया योगिना परि-
हारः कर्तव्य इत्युपदिष्टं भवति एषामभ्यासात्प्रकर्षमापन्नानामनुनि-
ष्पादित्यः सिद्धयो यथा भवंति तथा क्रमेण प्रतिपादयितुमाह तत्सन्नि-
धौ वैरत्यागः ३६ तस्याहिंसां भावयतः सन्निधौ सहजविरोधिनामप्यहि-
नकुलादीनां वैरत्यागो निर्मत्सरतया अवस्थानं भवति हिंसारताः हिंसात्वं परि-
त्यजंतीत्यर्थः सत्याभ्यासवतः किं भवतीत्याह सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्र-
यत्वं ३७ क्रियमाणा हि क्रिया यागादिकाः फलं स्वर्गादिकं प्रयच्छंति तस्य तु सत्या-
भ्यासवतो योगिन उत्कर्षात्तथा सत्यं प्रकृष्यते यथा क्रियायामकृतायामपि क्रियायाः योगी
फलमाप्नोति तद्वचनाद्यस्य कस्यचित् क्रियामकुर्वतोऽपि क्रियाफलं भवतीत्यर्थः
अस्तेयाभ्यासवतः फलमाह अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं ३८ अस्-
तेयं यदभ्यस्यति योगी तदा तस्य तत्प्रकर्षान्निरभिलाषस्यापि सर्वतो दिक्का

वीर्य

निरतानामुपतिष्ठन्ते ब्रह्मचर्याभ्यासस्य फलमाह ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां लाभः
१८ ३८ यः किल ब्रह्मचर्यमभ्यस्यति तस्य तत्प्रकर्षान्निरतिशयं सामर्थ्यमावि
र्भवति वीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यं तस्य प्रकर्षाच्छरीरेन्द्रियमनःसु वीर्यं प्रकर्ष
मागच्छति अपरिग्रहाभ्यासस्य फलमाह अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंता
संबोधः ३९ कथमित्यस्य भावः कथंता जन्मनः कथंता जन्मकथंता
जन्मकथंतायास्तस्याः संबोधः सम्यक् ज्ञानं जन्मान्तरे कोहमासं कीदृशः किं
कार्यकारीति जिज्ञासायां सर्वमेव सम्यक् जानातीत्यर्थः न केवलं भो
परि गसाधनपरिग्रह एव परिग्रहो यावदात्मनः शरीरपरिग्रहोपि परिग्रहः भोगसा
धनत्वाच्छरीरस्य तस्मिन्सति रागानुबन्धाद्बहिर्मुखायामेव प्रवृत्तौ न तात्
क त्त्विकज्ञानप्रादुर्भावः यदा पुनः शरीरादिपरिग्रहनैरपेक्ष्येण माध्यस्थ्यमवलंब
ते तदा मध्यस्थस्य रागादित्यागात्सम्यक् ज्ञानहेतुर्भवत्येव पूर्वापरजन्म
संबोधः उक्ता यमानां सिद्धयः अथ नियमानाह शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा
परैरसंसर्गः ४० यः शौचं भावयति तस्य स्वाङ्गेष्वपि कारणस्वरूपपर्यालो
चनद्वारेण जुगुप्सा घृणा समुपजायते अशुचिरयं कायो नात्राग्रहः कर्तव्यः
इति तस्य अत एव परैरन्यैश्च कायवद्भिरसंसर्गः संसर्गपरिवर्जनमित्य
र्थः यः किल स्वयमेव कायं जुगुप्सते तत्तदवद्यदर्शनात्स कथं परकीयै
स्तथाभूतैः कायैः संसर्गमनुभवति शौचस्यैव फलान्तरमाह सत्त्वशुद्धिसौम

नस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ४२ भवंतीति वाक्यशेषः स
त्त्वं प्रकाशसुखाद्यात्मकं तस्य शुद्धिः रजस्तमोभ्यामनभिभवः सौमनस्यं खे
दाननुभवेन मानसी प्रीतिः एकाग्रता नियतेंद्रियविषये चेतसः स्थैर्यं इंद्रि
यजयो विषयपराङ्मुखानामिंद्रियाणां स्वात्मन्यवस्थानं आत्मदर्शने विवेक
ख्यातिरूपे चित्तस्य योग्यत्वं शौचाभ्यासवतो एते सत्त्वशुद्ध्यादयः क्रमेण प्रा
दुर्भवंति तथाहि सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धेः सौमनस्यं सौमनस्यादेकाग्र
ता एकाग्रताया इंद्रियजयः इंद्रियजयादात्मदर्शनयोग्यतेति संतोषाभ्यासस्य
फलमाह संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ४३ संतोषप्रकर्षेण योगिनस्तथा
विधमांतरं सुखमाविर्भवति यस्य बाह्यविषयसुखं शतांशेनापि न समं तपसः फ
लमाह कायेंद्रियशुद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ४४ तपः समभ्यस्यमानं चेतसः क्लेशा
दिलक्षणाशुद्धिक्षयद्वारेण कायेंद्रियाणां शुद्धिमुत्कर्षमादधाति अयमर्थः
चांद्रायणादिना चित्तक्लेशक्षयस्तत्क्षयादिंद्रियाणां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्ट
दर्शनादिसामर्थ्यमाविर्भवति कायस्य यथेष्टमणुत्वमहत्त्वादीनि स्वाध्याय
स्य फलमाह स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ४५ अभिप्रेतमंत्रजपादिलक्ष
णे स्वाध्याये प्रकृष्यमाणे योगिनः इष्टयाभिप्रेतया देवतया संप्रयोगो भवति
सा सास्य देवता प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः ईश्वरप्रणिधानस्य फलमाह सम

धिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ४५ ईश्वरे योयं भक्तिविशेषस्तस्मात्समाधेरन्तर्गल
३९ न्तरस्याविर्भावोभवति यस्मात्स भगवानीश्वरः प्रसन्नः सन्नंतरायरूपान्
क्लेशान् अपहृत्य समाधिं संबोधयति यमनियमानुक्त्वासनमाह स्थिरसु
खमासनं ४६ आस्यतेऽनेनेत्यासनं पद्मासनंदंडासनंस्वस्तिकासनादि
तद्यदा स्थिरं निष्कंपं सुखं अनुद्वेजनीयं भवति तदा तद्योगांगतां भजते तस्यै
व स्थिरसुखत्वप्राप्त्यर्थं उपायमाह प्रयत्नशैथिल्यानंत्यसमापत्तिभ्यां तदा
सनं ४७ प्रयत्नशैथिल्येनानंत्यसमापत्त्या च स्थिरसुखं भवतीति संबंधः प
दासनं बध्नामीतीच्छां करोति प्रयत्नस्य शैथिल्ये अक्लेशेनैव तदासनं निष्प
द्यते यदा चाकाशादिगते आनंत्ये चेतसः समापत्तिः क्रियते अवधानेन
तादात्म्यमापद्यते तदा देहाहंकाराभावान्नासनं दुःखजनकं अस्मिंश्चा
सनजये सति समाध्यंतरायभूता न प्रभवंत्यंगमेजयत्वादयः तस्यैवांगभूत
स्यासनस्यैव फलमाह ततो द्वंद्वानभिघातः ४८ तस्मिन्नासनजये सति द्वंद्वैः
शीतोष्णक्षुत्तृष्णादिभिर्योगी नाभिहन्यत इत्यर्थः आसनजयानंत
रं प्राणायाममाह तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ४९
स्थैर्ये आसनस्थैर्ये सति तन्निमित्तकः प्राणायामलक्षणो योगांगविशेषोनुष्ठेयो भवति कीदृ
शः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः श्वास प्रश्वासौ उक्तलक्षणौ तयोस्त्रिधा रेचनापूरण
कुंभकक्रमेण बाह्याभ्यंतरेषु गतेः प्रवाहस्य विच्छेदो धारणं प्राणायाम उच्यते तस्यैव

सुखावगमाय विभज्य स्वरूपं कथयति स बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्या
भिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ५० बाह्यवृत्तिः श्वासो रेचकः अन्तर्वृत्तिः प्रश्वासः पूरकः अं
तर्वृत्तिस्तम्भो कुम्भकः तस्मिन् जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणा अवस्थाप्यन्त इति कुं
भकः त्रिविधोयं प्राणायामो देशेन कालेन संख्यया चोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो
भवति देशेनोपलक्षितो यथा नासाद्वादशान्तादौ नासामारभ्य द्वादशांगुलिपर्यन्तमि
त्यर्थः कालेनोपलक्षितो षट्त्रिंशन्मात्रादिप्रमाणाः संख्ययोपलक्षितो यथा इ
यतो वारान् कृतप्रणवादिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातो भवतीति इत्येतज्ज्ञाना
य संख्याग्रहणमुपात्तं उद्घातो नाम नाभिमूलात्प्रेरितस्य वायोः शिरस्यभिहननं
त्रीन् प्राणायामानभिधाय चतुर्थमभिधातुमाह बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी च
तुर्थः ५१ प्राणस्य बाह्यो विषयो द्वादशान्तादिः अन्तरो विषयो हृदयनाभिच
क्रादिः तौ द्वौ विषयावाक्षिप्य पर्यालोच्य यः स्तम्भरूपो गतिविच्छेदः स चतुर्थः
प्राणायामः तृतीयस्मात्कुम्भकाख्यादयमस्य विशेषः स बाह्याभ्यन्तरौ विषया
वपर्यालोच्यैव सहसा तप्तोपलनिपतितजलन्यायेन युगपत्स्तम्भवृत्त्या नि
ष्पद्यते अस्य तु विषयद्वयाक्षेपको निरोधः अयमपि पूर्ववद्देशकालसंख्या
भिरुपलक्षितो द्रष्टव्यः चतुर्विधस्यास्य फलमाह ततः क्षीयते प्रकाशावर
णं ५२ ततस्तस्मात्प्राणायामात्प्रकाशस्य चित्तसत्त्वगतस्य यदावरणं क्लेश
रूपं तत्क्षीयते विनश्यतीत्यर्थः फलान्तरमाह धारणासु च योग्यता मनसः ५३

धारणावत्सु मनः स्थलक्षणाः तासु धारणासु मनः स्थिरं दीर्घं भवेत् यत्र यत्र धार्यते
२० तत्र तत्र स्थिरं भवति न विक्षेपं भजते प्रत्याहारस्य लक्षणमाह स्वस्वविषयसं
प्रयोगाभावे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ५५ इन्द्रियाणि स्व
स्वविषयेभ्यः प्रतीपमाह्रियन्ते येनासाविति प्रत्याहारः स कथं निष्पद्यते
इत्यत आह चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयो रूपादिस्तेन संप्रयोगस्तद
मि= भिमुख्येन प्रवर्तनं तदभावस्तदाभिमुख्यं परित्यज्य स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तस्मिन् ख
सति चित्तस्वरूपानुकारीणीन्द्रियाणि भवन्ति यतश्चित्तमनुवर्तमानानि मधुक
रराजमिव मधुकरमक्षिकाः सर्वाणीन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते अतश्चित्तनिरोधे तानि प्र
त्याहृतानि भवन्ति तेषां तत्स्वरूपानुकारः प्रत्याहार उक्तः फलमाह ततः परमा व
श्यतेन्द्रियाणाम् ५६ अभ्यस्यमाने हि प्रत्याहारे तथा वश्यान्यायत्तानीन्द्रियाणि
संपद्यन्ते यथा बाह्यविषयाभिमुखतां नीयमानान्यपि न यान्तीत्यर्थः तदेवं प्रथमपादो
क्तलक्षणस्य योगस्याङ्गपञ्चकं क्लेशतनूकरणफलां क्रियायोगमभिधाय क्लेशाना
ख मुद्देशं स्वरूपं कारणं क्षेत्रं फलं चोक्त्वा कर्मणामपि भेदं कारणं स्वरूपं फलं चाभिधा
य विपाकस्य स्वरूपं कारणं चाभिधायेति नन्तरं त्याज्यत्वात्क्लेशादीनां ज्ञानव्यति
रेकेण त्यागस्याशक्यत्वात् ज्ञानस्य च शास्त्रायत्तत्वाच्छास्त्रस्य च हेयहानक
रणोपादेयोपादानकारणत्वेन चतुर्व्यूहत्वात् हेयस्य च हानव्यतिरेकेण स्व
रूपानिष्पत्तेः हानेन सहितं चतुर्व्यूहं स्वस्वकारणसहितमभिधायोपादानका

कारणा

तात्तत्तायावि वेकख्यातेः भूतात्मांतरवेगवाल्लिंगभावेनास्थितानां योगांगा १
नां यमादीनां स्वरूपं फलसहितं व्याकृत्य धारणापर्यंतानां चासनादीनां परस्प
रमुपकार्योपकारकभावेनावस्थितानामुद्देशमभिधाय परस्परं तेषामद्वारा
सर्वकं फलमभिहितं तत्र यंयोगांग यमनियमादिभिः प्राप्तवीजभावः आसन
प्राणायामैरंकुरितः प्रत्याहारेण कुसुमितो ध्यानधारणासमाधिभिः फ
लिष्यतीति व्याख्यातः साधनपादः इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविर
चितायां राजमार्त्तंडाभिधानायां पातंजलयोगशास्त्रवृत्तौ द्वितीयः साधन
पादः समाप्तः २॥ ॐ यत्पादपद्मस्मरणादणिमादिविभूतयः भवंति भक्ता
नां तं नमाम्यः सभूतये १ तदेवं पूर्वोद्दिष्टं धारणाद्यंगत्रयं निर्णीतं संयम
संज्ञाभिधानपूर्वकं वाह्याभ्यंतरादिसिद्धिप्रतिपादनाय लक्षयितुमुपक्रम
ते तत्र धारणायाः स्वरूपमाह देशबंधश्चित्तस्य धारणा १ देशे नाभिचक्रना
साग्रादौ चित्तस्य बंधो विषयांतरपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धार
णेत्युच्यते [illegible] यम[illegible]ः मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मवासितांतःकरणेन यमनियम
वताजितासनेन परिहृतप्राणविक्षेपेण प्रत्याहृतेंद्रियग्रामेण निर्बाधप्रदेशे ऋ
जुकायेन जितद्वंद्वेन योगिना नासाग्रादौ संप्रज्ञातसमाधेरभ्यासाय चेतसः स्थिरीक
रणं कर्तव्यमिति धारणामभिधाय ध्यानमभिधातुमाह तत्र प्रत्ययैकतानता ध्या
न २ तत्र तस्मिन्देशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य या एकतानता विसदृश

परिहरणमपरिहारद्वारेणयदेवधारणायामालंबनीकृतंतदालंबनंतत्रैवनिरंतरमुत्प
२१ त्तिःसाध्यानमित्युच्यते चरमयोगांगसमाधिमाह तदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशू
न्यमिवसमाधिः ३ तदेवोक्तलक्षणंध्यानंयत्रार्थमात्रनिर्भासंध्येयाकारसमावे
शादुद्भूतार्थरूपंन्यग्भूतज्ञानस्वरूपत्वेनस्वरूपशून्यतामिवापद्यतेसमाधिरित्यु
च्यते सम्यगाधीयतएकाग्रीक्रियतेविक्षेपान्परि हृत्ययत्रमनःसमाधिः उक्त
लक्षणस्ययोगांगत्रयस्यव्यवहारायशास्त्रेतांत्रिकीं संज्ञांकर्तुमाह त्रयमे
कत्रसंयमः ४ एकस्मिन्विषये धारणाध्यानसमाधिलक्षणंत्रितयंप्रवर्तमा
नंसंयमसंज्ञयाशास्त्रेव्यवह्रियतेतस्यफलमाह तज्जयात्प्रज्ञालोकः ५ तस्य
संयमस्यजयादभ्यासेनसात्म्योत्पादनात्प्रज्ञायाविवेकख्यातेरालोकः
प्रसरोभवति ज्ञेयंसम्यगवभासयतीत्यर्थः अस्योपयोगमाह तस्यभूमि
षुस्थूलसूक्ष्मालंबनभेदेनस्थितासुचित्तवृत्तिषुविनियोगः कर्तव्यः अधराम
धरांचित्तभूमिंजितांजितांज्ञात्वोत्तरस्यांभूमौसंयमःकार्यः नह्यनात्मीकृता-
धरभूमिरुत्तरस्यांभूमौसंयमंकुर्वाणःफलभाग्भवति साधनपादेयोगांगान्य
ष्टावुद्दिश्यपंचानांलक्षणंविधायत्रयाणांकथंनकृतमित्याशंक्याह त्रयम
न्तरंगंपूर्वेभ्यः पूर्वेभ्योयमादिभ्योयोगांगेभ्यःपारंपर्येणसमाधेरुपकारके
भ्योधारणादियोगांगत्रयंसंप्रज्ञातस्यसमाधेरन्तरंगंसमाधिस्वरूपनिष्पाद
नात् तस्यापिसमाध्यन्तरापेक्षयाबहिरंगत्वमाह तदपिबहिरंगंनिर्बीजस्य ८

निर्वीजस्य योगस्य निरालंबनस्य स्वरूपशून्यस्याभावनापरपर्यायस्य समाधेरेतदपि
योगांगत्रयं बहिरंगं परंपर्येणोपकारकत्वात् इदानीं योगसिद्धीरुपव्याख्यातु
कामः संयमस्य विषयपरिशुद्धिं कर्तुं क्रमेण परिणामत्रयमाह व्युत्थाननिरो
धसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ९
व्युत्थानमित्यमूढविक्षिप्ताख्यं भूमित्रयं निरोधः प्रकृष्टसत्त्वस्यांगित्तया चेतसः परिणा
मः ताभ्यां व्युत्थाननिरोधाभ्यां योजनितौ संस्कारौ तयोर्यथाक्रममभिभवप्रादुर्भा
वौ यदा भवतः अभिभवो न्यग्भूततया कार्यकरणासामर्थ्येनावस्थानं प्रादुर्भावो वर्त्त
मानेऽध्वनि अभिव्यक्तरूपतयावस्थानं तदा निरोधलक्षणे चित्तस्योभयवृत्तित्वा
दन्वयो यः स निरोधपरिणाम इत्युच्यते अयमर्थः यदा व्युत्थानसंस्काररूपो धर्म
स्तिरोभूतो भवति निरोधसंस्काररूपश्चाविर्भवति धर्मिरूपतया च चित्तमुभय
त्रान्वयित्वेनापि वन्यवस्थितं प्रतीयते तदासौ निरोधपरिणामः प्रादेतत्व
वहिश्चेत्र चलत्वाद्गुणवृत्तस्य यद्यपि चित्तस्य निश्चलत्वं नास्ति तथाप्येवंभूतः परि
णामः स्थैर्यमुच्यते अस्यैव फलमाह तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् १० तस्य चेतस
उक्तनिरोधसंस्कारात्प्रशान्तवाहिता भवति परिहृतविक्षेपतया सदृशप्रवाहपरिणा
मि चित्तं भवतीत्यर्थः निरोधपरिणाममभिधाय समाधिपरिणाममाह सर्वार्थते
काग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ११ सर्वार्थता चलत्वान्नानावि
धार्थग्रहणं चित्तस्य विक्षेपो धर्मः एकस्मिन्नेवालंबने सदृशपरिणामतापि

त्वै
काग्रतापि चित्तस्य धर्मः तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ सर्वार्थतालक्षणस्य धर्मस्य
२१ क्षयो ऽत्यन्तमभिभवः एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिश्चित्तस्यो
त्तरत्वेनान्वयितयावस्थानं समाधिपरिणाम इत्युच्यते पूर्वस्मात्परिणामादस्या
यं विशेषः तत्र संस्कारलक्षणयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ पूर्वस्य व्युत्थानसं
स्काररूपस्य धर्मस्य न्यग्भावः उत्तरस्य निरोधसंस्काररूपस्योद्भवोऽनभिभू
त्वेना तत्वेवस्थानं इह तु क्षयोदयाविति सर्वार्थतारूपस्यात्यन्तात्तिरस्कारादनुत्पत्तिरती
तेऽध्वनि प्रवेशलयः एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्योद्भवो वर्तमानेऽध्वनि प्रक
टत्वं तृतीयमेकाग्रतापरिणाममाह शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैका
ग्रतापरिणामः १२ समाहितस्यैव चित्तस्यैकः प्रत्ययोऽतीतविशेषः शान्तोऽ
तीतध्वानं प्रविष्टः अपरस्तूदितो वर्तमानेऽध्वनि स्फुरितः द्वावपि समाहितचि
त्तस्य तुल्यावेकरूपालंबनत्वेन सदृशौ प्रत्ययावुभयत्रापि समाहितस्यैव चित्तस्या
न्वयित्वेनावस्थानं स एकाग्रतापरिणाम इत्युच्यते चित्तस्य परिणामोक्तं रूपमन्य
त्रापि दिशन्नाह एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः १३
चित्त एतेन त्रिविधोक्तेन परिणामेन भूतेषु स्थूलसूक्ष्मेषु इंद्रियेषु बुद्धिकर्मतिःक
रणभेदेनावस्थितेषु धर्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधः परिणामो व्याख्यातोऽ
वगन्तव्यः अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः धर्मपरिणा
मः यथा मृल्लक्षणस्य धर्मिणः पिण्डरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपधर्मान्तरो

स्वीकारो धर्मपरिणाम उच्यते लक्षणपरिणामो यथा तस्यैव घटस्यानाग
तत्ताधर्मपरित्यागेन वर्तमानताधर्मस्वीकारः तत्परित्यागेन चातीतताधर्मपरिग्र
हः अवस्थापरिणामो यथा तस्यैव घटस्य प्रथमद्वितीययोः सदृशयोः क्षण
योरन्वयित्वेन परस्परं पुराणत्वेनावस्थापरिणामः अन्यथा त्वतेन कोयं
धर्मी इत्यपेक्षायां धर्मिणो लक्षणमाह शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती ध
र्मी १४ शान्ता ये कृत्वा स्वस्वव्यापारं निवृत्ता उदिता ये अनागतं
मध्वानं परित्यज्य स्वस्वव्यापारं कुर्वन्ति अव्यपदेश्या ये शक्तिरूपेण स्थिता व्य
पदेष्टुं न शक्यन्ते तेषां च यथा सर्वं सर्वात्मकमित्येवमादयो नियतकार्यका
रणरूपयोग्यतयावच्छिन्ना या शक्तिरेवेह धर्मशब्देनाभिधीयते तं त्रिविधमपि
धर्मं यो ऽनुपतत्यनुवर्तते अन्वयित्वेन स्वीकरोति स शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मा
नुपाती धर्मीत्युच्यते यथा सुवर्णं रुचकरूपधर्मपरित्यागेन स्वस्तिकरू
पधर्मान्तरपरिग्रहे सुवर्णरूपतयानुवर्तमानं तेषु धर्मेषु कथंचिद्भिन्नेषु धर्मि
रूपतया सामान्यात्मना धर्मरूपतया विशेषात्मना स्थितं अन्वयित्वेनावभा
सते एकस्य धर्मिणः कथमनेके परिणामा इत्याशंकापनोदनायाह क्रमा
न्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः १५ धर्मपरिणामक्रमो लक्षणानां यः क्रमस्तस्य प्रति
क्षणमन्यत्वं परिदृश्यमानं परिणामस्योक्तस्य अन्यत्वे ज्ञाता विष
त्वे हेतुर्लिंगं ज्ञापकं भवति अयमर्थः योयं नियतः क्रमो मृच्चूर्णान्मृत्पिंडस्त

णाः कपालानि तेभ्यश्च घट इत्येवं रूपः परिदृश्यमानः क्रमः परिणामस्यान्य
२३ त्वमावेदयति तस्मिन्नेव धर्मिणि यो लक्षणपरिणामस्यावस्थापरिणामस्य
च क्रमः सोऽप्यनेनैव न्यायेन परिणामान्यत्वे गमको ऽवगन्तव्यः सर्व एव भावा
नियमेनैव क्रमेण क्षणपरिणामेन परिणममाना दृश्यन्ते अतः सिद्धं क्रमान्यत्वा
त्परिणामान्यत्वं सर्वेषां चित्तादीनां परिणममानानां केचिद्धर्माः प्रत्यक्षेणै
वोपलभ्यन्ते यथा सुखादयः संस्थानादयश्च केचिच्चैकान्तेनैवानुमानगम्याः
यथा धर्मसंस्कारशक्तिप्रभृतयः धर्मिणश्च भिन्नाभिन्नरूपतया सर्वत्रा
नुगमः इदानीमुक्तस्य संयमस्य विषयप्रदर्शनद्वारेण सिद्धीः प्रतिपादयि
तुमाह परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानं धर्मलक्षणावस्थाभेदेन १६
यत्परिणामत्रयमुक्तं तत्र संयमात्तस्मिंस्तस्मिन् विषये पूर्वोक्तस्य संयमस्य करणा
दतीतानागतज्ञानं योगिनः समाधेराविर्भवति इदमत्र तात्पर्यं अस्मिन्ध
र्मिण्ययं धर्म इदं लक्षणमियमवस्था चानागताद्ध्वनः समेत्य वर्तमाने
ऽध्वनि स्वं व्यापारं विधायातीतमध्वानं प्रविशतीत्येवं परिहृतविक्षेपतया
यदा संयमं करोति तदा यत्किंचिदतिक्रान्तमनुत्पन्नं वा तत्सर्वं योगी जाना
ति यतश्चित्तस्य शुद्धसत्त्वप्रकाशरूपत्वात्सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमविद्या
दिभिर्विक्षेपैरपह्रियते यदा तु तैस्तैरुपायैर्विक्षेपाः परिह्रियन्ते तदा निवृत्त
मलस्येवादर्शस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमैकाग्र्यबलादाविर्भवतीति सिद्धं

स्मात् शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंय
मात्सर्वभूतरुतज्ञानं १७ शब्दः श्रोत्रेंद्रियग्राह्यो नियतक्रमवर्णात्मको
नियतैकार्थप्रतिपत्त्यवच्छिन्नः यदि वा क्रमरहितः स्फोटात्मा शास्त्रसंस्कृ
बा= तबुद्धिग्राह्यः उभयथापि पदरूपो वाक्यरूपश्च तयोरेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यात्
अर्थो जातिगुणक्रियादिः प्रत्ययो ज्ञानं विषयाकारा बुद्धिवृत्तिः एषां श
ब्दार्थज्ञानानां व्यवहारे इतरेतराध्यासाद्भिन्नानामपि बुद्ध्येकरूपतासंपा
दनात्संकीर्णत्वं तथाहि गामानयेत्युक्ते कश्चिद् गोलक्षणमर्थं गो
त्वजात्यवच्छिन्नं सास्नादिमत्पिंडरूपं शब्दं च वाचकं ज्ञानं च तद्ग्राहकं
चाभेदेनैवाध्यवस्यति न त्वस्य गोशब्दो वाचकोयं गोशब्दस्य वाच्यस्त
योरिदं ग्राहकं ज्ञानमिति भेदेन व्यवहरति तथाहि कोयमर्थः कोयं शब्दः किमिदं ज्ञा
नमिति पृष्टः सर्वत्रैकरूपमेवोत्तरं ददाति गौरिति स यद्येकरूपतां न प्रतिपद्येत कथमेक
रूपमुत्तरं प्रयच्छति एतस्मिन्स्थिते योयं विभागः इदं शब्दस्य तत्त्वं यद्वाचकत्वं नाम इदमर्थ = पाद
स्य यद्वाच्यत्वं इदं ज्ञानस्य यत्प्रकाशकत्वमिति प्रविभागं विधाय तस्मिन्प्रविभागे यः सं
यमं करोति तस्य सर्वेषां भूतानां मृगपशुपक्षिसरीसृपादीनां यः शब्दस्तत्र ज्ञा
नमुत्पद्यते अनेनैवाभिप्रायेणायं शब्दः समुच्चारित इति सर्वं जानातीति सिद्ध्यंतर
५१ माह संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानं १८ द्विविधाश्चित्तस्य वासनारूपाः
संस्काराः केचित्स्मृतिमात्रोत्पादनफलाः केचिज्जात्यायुर्भोगलक्षणविपाक

हेतवः स्मृत्या धर्माख्याः तेषु संस्कारेषु यदा संयमं करोति एवं मया सोऽर्थोऽनुभूत एवं
२४ मया सा क्रिया निष्पादितेति पूर्ववृत्तं सर्वमनुसंदधानो भावनयैव प्रबोधकमन्तरेणो
द्बुद्धसंस्कारात् सर्वमतीतं स्मरति क्रमेण साक्षात्कृतेषु संस्कारेषु पूर्वजन्मानुभूता
नपि जात्यादीन् प्रत्यक्षेण पश्यति सिद्ध्यन्तरमाह प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानं १९ प्रत्य
यस्य परचित्तस्य केनाचिन्मुखरागादिना लिंगेन गृहीतस्य यदा संयमं करोति तदा पर
कीयस्य चित्तस्य ज्ञानमुत्पद्यते सरागमस्य चित्तं विरागं वेति परचित्तगतानपि ध
र्मान् जानातीत्यर्थः अस्यैव परचित्तज्ञानस्य विशेषमाह न च तत्सालंबनं त
स्याविषयीभूतत्वात् २० तस्य परस्य यच्चित्तं तत्सालंबनं स्वकीयेनालंबनेन
सहितं न शक्यते ज्ञातुमालंबनस्य केनाचिल्लिंगेनाविषयीकृतत्वात् लिंगाच्चित्तमा
त्रं परस्यावगतं न तु नीलविषयमस्य चित्तं पीतविषयमिति वा यच्च न गृहीतं तत्र
संयमस्य कर्तुमशक्यत्वान्न भवति परचित्तस्य यो विषयस्तज्ज्ञानं तस्मात्परकी
यचित्तं नालंबनसहितं गृह्यते तस्यालंबनस्यागृहीतत्वात् चित्तधर्माः पुनः गृह्यंत
एव यदा तु किमनेनालंबितमिति प्रणिधानं करोति तदा तत्संयमात्तद्विषयमपि
ज्ञानमुत्पद्यते एवं सिद्ध्यन्तरमाह कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तंभे चक्षुःप्र
काशासंयोगेऽन्तर्धानं २१ कायः शरीरं तस्य रूपं चक्षुर्ग्राह्यो गुणः तस्मिन्काये रू
पमिति संयमात्तस्य रूपस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वरूपायाः शक्तेः स्तंभे भावनावशा
त्प्रतिबंधे चक्षुःप्रकाशासंयोगे चक्षुःप्रकाशः सत्वधर्मस्तस्यासंयोगे तद्

हणस्यव्यापाराभावेयोगिनोंतर्धानंभवति नकेनचिद्दृश्यतइत्यर्थः एवंकायस्य
ब्दस्पर्शरसगंधसंपन्नस्यग्राह्यशक्तिस्तंभेश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाप्रकाशसंप्रयोगेतदंतर्धा
नमितिसूत्रस्यार्थोयं एतेनशब्दाद्यंतर्धानमुक्तं २२ एतेनैवरूपाद्यंतर्धानोपाय
प्रदर्शनेनशब्दादीनांश्रोत्रादिग्रहणागमांतर्धानमुक्तंवेदितव्यं सिद्धांतमाह सो
पक्रमंनिरुपक्रमंचकर्मतत्संयमादपरांतज्ञानमरिष्टेभ्योवा २३ आयुर्विपा
कंयत्पूर्वकृतंकर्मतद्द्विप्रकारंसोपक्रमंनिरुपक्रमंतत्रसोपक्रमंयत्फलज
ननायोपक्रमेणकार्यकारणाभिमुख्येनसहवर्तते. यथोष्णप्रदेशेप्रसारितमा
र्द्रवस्त्रंशीघ्रमेवशुष्यति उक्तरूपविपरीतंनिरुपक्रमं यथाद्रवार्द्रवासः सं
वर्तितमनुष्णप्रदेशेचिरेणशुष्यति तस्मिन्द्विविधेकर्मणियःसंयमंकरोति
किंममकर्मशीघ्रविपाकंकिंवाचिरविपाकमिति एवंध्यानदार्ढ्यात्तदप
रांतज्ञानमस्योत्पद्यतेअपरांतःचरमःशरीरवियोगः अस्मिन्ज्ञानममुष्मि
न्कालेऽमुष्मिन्देशेममशरीरवियोगोभविष्यतीतिनिःसंशयंजानाति
अरिष्टेभ्योवा अरिष्टानित्रिविधानि आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविभेदे
न तत्राध्यात्मिकानिपिहितकर्णःकोष्ठ्यस्यवायोर्घोषंनशृणोतीत्येव
मादीनिआधिभौतिकानिअकस्माद्विकृतपुरुषदर्शनादीनि आधिदैवि
कानि अकालएवद्रष्टुमशक्यस्वर्गपदार्थदर्शनादीनितेभ्यःशरीरवियो
गकालंजानाति यद्यप्ययोगिनामप्यरिष्टेभ्यःप्रायेणज्ञानमुत्पद्यते तथापि
दर्शू

पित्तेषां सामान्याकारेणातत्संशयरूपयोगिनां तु अनियतकालदेशत्तयाप्तत्ता
२५ तावद्व्यभिचारिपरिकर्मनिर्वर्यवदस्त्ताः सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह मैत्र्यादिषु
बलानि २४ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षासु यो विहितः संयमस्तस्य बलानि मै
त्र्यादीनां संबंधानि प्रादुर्भवंति मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षास्तथास्य प्रकर्षं गच्छंति
यथा सर्वस्य मित्रत्वादिकं संपद्यते सिद्ध्यंतरमाह बलेषु हस्तिबलादीनि २५ ह
स्त्यादिसंबंधिषु बलेषु कृतसंयमस्य तद्बलानि हस्त्यादिबलान्याविर्भवंति
तदयमर्थः यस्मिन्हस्तिबले वायुवेगे वा सिंहवीर्ये वा तन्मयीभावेन संयमं क
रोति तत्तत्सामर्थ्ययुक्तत्वात्सर्वस्य प्रादुर्भवतीत्यर्थः सिद्ध्यंतरमाह प्रवृत्त्या
लोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानं २६ प्रवृत्तिर्विषयवती ज्योतिष्म
ती च प्रागुक्ता तस्या यो सावालोकः सात्त्विकप्रकाशप्रसरस्तस्य निखिलेषु
विषयेषु न्यासात्तद्वासितानां विषयाणां भावनात् अंतःकरणेषु इंद्रियेषु प्र
कृष्टशक्तिमापन्नेषु सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य भूम्यंतर्गतस्य निधानादे
र्विप्रकृष्टस्य मेरुपार्श्ववर्तिनो रसायनादेर्ज्ञानमुत्पद्यते एतत्संयमस्थानांतरसि
द्धिमाह भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् २७ सूर्ये प्रकाशमये यः संयमं करोति
तस्य सप्तसु भूर्भुवः स्वः प्रभृतिषु लोकेषु यानि भुवनानि तत्संनिवेशभांजि पुरा काण
णि तेषु यथावदस्य ज्ञानमुत्पद्यते पूर्वस्मिन्सूत्रे सात्त्विकप्रकाशालंब
नमुक्तं इह तु भौतिक इति विशेषः भौतिकप्रकाशालंबनद्वारेणापि

द्ध्यंतरमाह चंद्रेताराव्यूहज्ञानं २७ ताराणांज्योतिषांव्यूहः विशिष्टःसन्निवेशः
तस्मिंश्चंद्रेकृतसंयमस्यज्ञानमुत्पद्यते सूर्यप्रकाशेनहृततेजस्कत्वात्ताराणां
सूर्यसंयमात्तज्ज्ञानंशक्नोतिभवितुमितिपृथगुपायोभिहितः सिद्ध्यंतर
माह ध्रुवेतद्गतिज्ञानं २८ ध्रुवेनिश्चलेज्योतिषांप्रधानेकृतसंयमस्यतासांता
राणांयागतिःप्रत्येकंनियतकालानियतदेशाचतस्याज्ञानमुत्पद्यते इयंतारा
अयंग्रहइयताकालेनेमंराशिमिदंनक्षत्रंयास्यतीतिसर्वंजानातीत्यर्थः इदं
कालज्ञानमस्यफलमित्युक्तंभवति बाह्याःसिद्धीःप्रतिपाद्यांतराःसिद्धीःप्रतिपा
दयितुमाह नाभिचक्रेकायव्यूहज्ञानं २९ शरीरमध्यवर्तिनाभिसंज्ञकंयत्षो
डशारंचक्रंतस्मिन्कृतसंयमस्ययोगिनःकायगतोयोसौव्यूहोविशिष्टोरस
मलधातुनाड्यादीनामवस्थानंतत्रज्ञानमुत्पद्यते इदमुक्तंभवति नाभिच
क्रंशरीरस्यमध्यवर्तिसर्वतःप्रसृतानांनाड्यादीनांमूलभूतंअतस्तत्रकृताव
धानस्यसमग्रःसन्निवेशोयथावदाभाति सिद्ध्यंतरमाह कंठकूपेक्षुत्पिपा
सानिवृत्तिः ३१ कंठेगलेकूपः कंठकूपःजिह्वायाःमूलेजिह्वातंतोरधस्तात्कंठकू
पःकूपःगर्ताकारःप्रदेशःप्राणादेर्यत्संस्पर्शात्क्षुत्पिपासादयःप्रादुर्भव
ति तस्मिन्कृतसंयमस्ययोगिनस्तेनक्षुत्पिपासादयोनिवर्तन्ते घंटिकाधस्तात्तं
स्रोतस्तयाधार्यमाणोतस्मिन्भाविते भवत्येवंविधासिद्धिःसिद्ध्यंतरमाह कूर्म
नाड्यांस्थैर्यं ३२ कंठकूपस्याधस्तात्कूर्माख्यानाडीतस्यांकृतसंयमस्यचित्त
स्य

स्यास्थैर्यमुत्पद्यते तेनकूर्मेन चित्तस्यंदयितुं शक्यतइत्यर्थः सिद्ध्यंतरमाह मू
२६ र्द्धज्योतिषिसिद्धदर्शनं ३३ शिरःकपालेब्रह्मरंध्रारव्यंछिद्रंप्रकाशाधारत्वात्
ज्योतिर्यथागृहाभ्यंतरस्थस्यमणेःप्रसरंतीप्रभाकुंचिकाविवरप्रदेशेसंघ
तेतथाहृदयस्थःसात्विकःप्रकाशःप्रसृतस्तत्रसापिंडत्वंभजते तत्रकृतसं
यमस्यद्यावापृथिव्योरंतरालवर्तिनःसिद्धाःदिव्याःपुरुषाःतेषामितरप्रा
णिभिरदृश्यानांतस्यदर्शनंभवति तान्संपश्यतितैश्चसंभाष्यतइत्यर्थः स
र्वज्ञत्वेउपायमाह प्रातिभाद्वासर्वं ३४ निमित्तानपेक्षंमनोमात्रजन्यमविसंवादि
प्रागित्युपघमानंतज्ञानंप्रातिभं तस्मिन्संयमेक्रियमाणेप्रातिभंविवेकख्यातेः
पूर्वभावितारकंज्ञानमुदेति यथोदेष्यतःसवितुःपूर्वंप्रभाप्रादुर्भवतितद्वद्विवे
कख्यातेःपूर्वंतारकंसर्वविषयंज्ञानमाविर्भवति तस्मिन्संजातेसंयमांतराना
पेक्षःसर्वंजानातीत्यर्थः सिद्ध्यंतरमाह हृदयेचित्तसंवित् ३५ हृदयंशरीरस्य
प्रदेशविशेषस्तस्मिन्संयमांतरकृतेपि दलसमन्वधोमुखस्वल्पपुंडरीकवा
भ्यंतरेंतःकरणसत्वस्यस्थानंतत्रकृतसंयमस्यस्वपरचित्तज्ञानमुत्पद्यते स्व
चित्तगताःसर्वाःवासनाःपरचित्तगतांश्चरागादीन्जानातीत्यर्थः सिद्ध्यंतरमा
ह सत्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोःप्रत्ययाविशेषाद्भोगःपरार्थात्स्वार्थ
संयमात्पुरुषज्ञानं ३६ सत्वंप्रकाशसुखात्मकःप्राधानिकःपरिणाम
विशेषःपुरुषोभोक्ताधिष्ठातृरूपःतयोर्भोग्यभोक्तृत्वरूपत्वाच्चेतना

चेतनत्वाच्चात्यंतासंकीर्णयोर्भिन्नत्वमित्यर्थः तयोर्यः प्रत्ययस्याविशेषो
भेदेनाप्रतिभासनं तस्मात्सत्वस्यैव कर्त्तृताप्रत्ययात्या सुखदुःखसंवित्तिर्भोगः स
सत्वस्य स्वात्मनैरपेक्ष्येण परार्थः पुरुषार्थः तस्मादन्यो यः स्वार्थः पुरुषस्व
रूपमात्रालंबनपरित्यक्ताहंकारसत्वे चिच्छायासंक्रांतिस्तत्र कृतसंयमस्य
पुरुषविषयं ज्ञानमुत्पद्यते तत्स्वरूपं स्वालंबनं ज्ञानं सत्वनिष्ठं पुरुषो जाना
ति न पुनः पुरुषो ज्ञाता ज्ञानस्य विषयभावमापद्यते ज्ञेयतापत्तेः ज्ञातृज्ञेययो
श्चात्यंतविरोधात् अस्यैव संयमस्य फलमाह ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शा
स्वादवार्त्ता जायंते २७ ततः पुरुषसंयमादभ्यस्यमानाद्व्युत्थितस्यापि ज्ञानानि
जायंते तत्र प्रातिभं पूर्वोक्तं ज्ञानं तस्याविर्भावात्सूक्ष्मादिकमर्थं पश्यति श्राव
ज्ञानं श्रोत्रेंद्रियजं जायंते तस्माच्च प्रकृष्टाद्दिव्यं शब्दं जानाति वेदना स्पर्श
च द्रियजं ज्ञानं वेद्यतेऽनयेति कृत्वा तांत्रिक्या संज्ञया व्यवह्रियते तस्माद्दिव्यस्पर्शवि
षयं ज्ञानमुत्पद्यते आदर्शश्चक्षुरिंद्रियजं ज्ञानं आ समंताद्दृश्यतेऽनुभूयते रू
पमनेनेति कृत्वा तस्य प्रकर्षाद्दिव्यरूपज्ञानमुत्पद्यते आस्वादो रसनेंद्रिय
जं ज्ञानं आस्वाद्यतेऽनेनेति कृत्वा तस्मिन्प्रकृष्टे दिव्ये रसे संविदुपजायते वार्त्ता
नि: गंधसंवित् वृत्तिशब्देन तांत्रिक्या परिभाषया घ्राणेंद्रियमुच्यते वर्त्तते गंध
विषय इति कृत्वा तज्जं घ्राणेंद्रियाज्जातं ज्ञानं वार्त्ता गंधसंवित्तिः तस्यां प्रकृष्य
माणायां दिव्यो गंधोऽनुभूयते एतेषां फलविशेषाणां विषयं विभागमा

ह तेसमाधावुपसर्गाव्युत्थानेसिद्धयः ३७ तेप्राक्प्रतिपादितफलादीसंयाः
२७ समाधेःप्रकर्षंगच्छतउपसर्गाउपद्रवाःविघ्नकारिणः तत्रहर्षविस्मयादिक
रणेनसमाधिःशिथिलीभवतिव्युत्थानेपुनर्व्यवहारदशायांविशिष्टफल
दायकत्वात्सिद्धयोभवंति सिद्ध्यंतरमाह बंधकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेद
नाच्चचित्तस्यपरशरीरावेशः ३८ व्यापकत्वादात्मचित्तयोर्नियतकर्मव
शादेवशरीरांतर्गतयोरेवभोक्तृभोग्यभावेनयत्संवेदनमुपजायतेसए
वशरीरबंधइत्युच्यते तद्यदासमाधिवशात्बंधकारणंधर्माधर्माख्यंक
र्मशिथिलंभवति तानकर्मापद्यतेचित्तस्यचयायोसौप्रचारोहृदयप्रदेशा
दिंद्रियद्वारेणविषयाभिमुख्येनप्रसरणस्तस्यसंवेदनंज्ञानंइयंचित्तव
हानाडीअनयाचित्तंवहतिइयंचरसंचारहरणप्राविशमणादिवहाभ्यो
नाडीभ्योविलक्षणाइतिस्वपरशरीरयोर्यदासंचारंजानातितदापरकी
यंशरीरंमृतंजीवच्छरीरंवाचित्तसंचारद्वारेणप्रविशतिचित्तंचपरश
रीरेप्रविशदिंद्रियाण्यनुवर्तंतेमधुकरराजमिवमधुमक्षिकाःततःपरश
रीरप्रविष्टोयोगीस्वशरीरवत्तेनव्यवहरतियतोव्यापकयोश्चित्तपुरुषे
योर्भोगसंकोचेकारणंकर्मभूत्तच्चेत्समाधिनाक्षिप्तंतदास्वातंत्र्यात्सर्वत्रै
वभोगनिष्पत्तिः सिद्ध्यंतरमाह उदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंगउत्क्रां
तिश्च ४० समस्तानामिंद्रियाणांतुषज्वालावद्यायुगपदुत्थितावृत्तिःसा

जीवनशब्दवाच्यातस्याः क्रियाभेदात्प्राणापानादिसंज्ञाभिर्व्यपदेशः तत्र हृ
दयान्मुखनासिकाद्वारेणवायोः प्रणयनात्प्राणइत्युच्यते नाभिदे
शात्पादांगुष्ठपर्यंतमपनयनादपानः नाभिदेशंपरिवेष्ट्यसमंतात्पादांगुष्ठ
पर्यंतनयनात्समानः कृकाटिकादिप्रदेशादाशिरोवृत्तेरुन्नयनादुदानः
व्याप्यनयनात्सर्वशरीरव्यापीव्यानः उदानस्यसंयमद्वारेणजयादितरे
षांवायूनांनिरोधादूर्ध्वगामित्वेनजलेमहानद्यादौमहतिवाकर्दमेतीक्ष्णेषु
कंटकेषुवानसज्जतेतितूलपिंडवज्जलादौमज्जितोप्युद्गच्छतीत्यर्थः
सिद्ध्यंतरमाह समानजयाज्ज्वलनं ४१ अग्निमावेष्ट्यव्यवस्थितस्यसमा
नस्यवायोर्जयात्संयमनेनवशीकारान्निरावरणस्याग्नेरुद्भूतत्वात्तेजसाज्व
लन्निवयोगीप्रतिभातीतिसिद्ध्यंतरमाह श्रोत्राकाशयोःसंबंधसंयमाद्दिव्यं
श्रोत्रं ४२ श्रोत्रंशब्दग्राहकमाहंकारिकमिंद्रियंआकाशंव्योमशब्दतन्मा
त्रकार्यंतयोःसंबंधोदेशदेशिभावलक्षणःतस्मिन्कृतसंयमस्ययोगिनो
दिव्यंश्रोत्रंप्रवर्त्ततेयुगपत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थंभवती
त्यर्थः सिद्ध्यंतरमाह कायाकाशयोःसंबंधसंयमाल्लघुतूलसमापत्ते
श्चाकाशगमनं ४३ कायःपंचभौतिकंशरीरंतस्याकाशेनयोवकाश
दानसंबंधस्तत्रसंयमंविधायलघुनितूलादौसमापत्तिंतन्मयीभावलक्ष
णांविधायप्राप्तातिलघुभावोयोगीप्रथमंयथारुचिसंचरन्क्रमेण

ना.

र्णनाभितंतुजालेनसंचरमाणाश्चादित्यरश्मिभिश्चविहरन् यथेष्टमाकाशे
२८ नगच्छति सिद्धंतत्समाह बहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहाततः प्रकाशावरण
क्षयः ४४ शरीराद्बहिर्यामनसः शरीरनैरपेक्ष्येणावृत्तिः सामहाविदेहानाम
विगतशरीराहंकारदार्ढ्यद्वारेणोच्यते ततस्तस्यांकृतात्संयमात्प्रकाशा
वरणक्षयः सात्विकस्यचित्तस्ययः प्रकाशस्तस्ययदावरणंक्लेशकर्मादि
तस्यक्षयः प्रविलयोभवति अयमर्थः शरीराहंकारेसतियामनसोवृत्तिः बहि
साकल्पितेत्युच्यते यदापुनः शरीराहंकारभावंपरित्यज्यस्वातंत्र्येणाम
नसोवृत्तिः साकल्पितातस्यांसंयमाद्योगिनः सर्वेचित्तमलाः क्षीयंते तदेवं
पूर्वान्तविषयाः परान्तविषयाः मध्यभवाश्चित्तस्यसिद्धीः प्रतिपाद्यानन्तरंभव
नज्ञानादिरूपाबाह्याः कायव्यूहादिरूपाआभ्यंतराः परिकर्मनिष्पन्नभू
ताः मैत्र्यादिषुबलानीत्येवमाद्याः समाधेरुपयोगिनीरंतरंगाः करणाहंकारेंद्रिय
भवाः प्राणादिवायुजयसिद्धीश्चित्तदार्ढ्यायसमाधौसमाश्वासोत्पत्तयेप्रतिपाद्ये
दानींस्वदर्शनोपयोगिसबीजानिर्बीजसमाधिसिद्धयेविविधोपायप्रदर्शना
याह स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्वसंयमाद्भूतजयः ४५ पंचानांपृथि
व्यादीनांभूतानांपरिदृश्यमानाविशेषरूपाधर्माः स्थूलत्वादयस्तत्कृतसंय
मस्यभूतजयोभवति भूतानिवश्यान्यस्यभवन्तीत्यर्थः तथाहिभूतानांप
रिदृश्यमानंविशिष्टाकारवद्रूपंस्थूलंरूपंस्वरूपंचैषांयथाक्रमंकाठिन्यस्नेहोष्ण
त्वप्रे

त्ताप्रेरणावकाशदानलक्षणंस्वरूपंचयथाक्रमंभूतानांकार्याणान्त्वेनास्थि
तानितन्मात्राणिअन्वयिनोगुणाः प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिरूपतयास
र्वत्रैवान्वयित्वेनसमुपलभ्यन्तेअर्थवत्त्वंतेष्वेवगुणेषुभोगापवर्गसंपादनाख्या
शक्तिः तदेवंभूतेषुपंचसूक्तधर्मलक्षणावस्थाभिन्नेषुप्रत्येकसंयमंकु
र्वन्योगीभूतजयीभवति तद्यथाप्रथमंस्थूलरूपेसंयमंविधायतदनुसूक्ष्म
दम= रूपइत्येवंक्रमेणतस्यकृतसंयमस्यसंकल्पानुविधायिन्योवत्सानुसा
रिण्यइवगावोभूतप्रकृतयोभवंति तस्यैवभूतजयस्यफलमाह ततो
ऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ४६ अणिमापरमा
कल णुरूपापत्तिः महिमामहत्त्वंलघिमातूलपिंडवल्लघुत्वप्राप्तिर्गरिमागुरुत्वप्रा
प्तिरंगुल्यग्रेणचंद्रादिस्पर्शनशक्तिःप्राकाम्यमिच्छानभिघातः शरीरां
तःकरणेश्वरत्वमीशित्वंसर्वत्रप्रभविष्णुत्वंवशित्वंसर्वाण्येवभूतानि
अनुगामित्वात्तदुक्तंनातिक्रामंति यत्रकामावशायित्वंयस्मिन्विषये
ऽस्यकामः इच्छाभवतितस्मिन्विषयेयोगिनोव्यवसायोभवतितं
विषयंस्वीकारेणाभिलाषसमाप्तिपर्यंतंनयतीत्यर्थः तएते
अणिमाद्याःसमाध्युपयोगिनोभूतजयाद्योगिनःप्रादुर्भवंति यथाप
रमाणुत्वप्राप्तौवज्रादीनप्यंतः प्रविशतिएवंसर्वत्रयोज्यंएतेचाणि
मादयोगुणामहासिद्धयइत्युच्यंते कायसंपद्वक्ष्यमाणलक्षणातद्धर्मानभिघा
तश्च=२

प्राप्नोतीति तद्धर्मानभिघातश्च तस्य कायस्य ये धर्मा रूपादयस्तेषामनभिघा
२९ तो नाशो नास्य कुतश्चिदपि भवति नास्य रूपमग्निर्दहति न च वायुः शोषय
तीत्यादि योज्यं कायसंपदमाह रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि काय
संपत् ४७ रूपलावण्यबलानि प्रसिद्धानि कायस्य वज्रवत्कठिना संह
तिरस्य शरीरे भवन्तीत्यर्थः इति कायस्याविर्भूतगुणसंपत् एवं भूतजयमभि
धाय प्राप्तभूमिकस्येन्द्रियजयमाह ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसं
यमादिन्द्रियजयः ४८ ग्रहणमिन्द्रियाणां विषयाभिमुखी वृत्तिः स्वरूपं सा
मान्येन प्रकाशकत्वं अस्मिता अहंकारानुगमः अन्वयार्थवत्त्वे पूर्ववत् एते
षामिन्द्रियाणामवस्थापंचके पूर्ववत्संयमं कृत्वा इन्द्रियजयी भवति तस्य
फलमाह ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ४९ शरीरस्य
मनोवदनुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वं कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणां वृ
त्तिलाभो विकरणभावः सर्ववशित्वं प्रधानजयः एताः सिद्धयो जितेन्द्रि
यस्य प्रादुर्भवन्ति ताश्चास्मिन् शास्त्रे मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते यथा मधुन एक
देशोपि स्वदते तथा प्रत्येकमेताः सिद्धयः स्वदन्त इति मधुप्रतीकाः इन्द्रि
यजयमभिधायान्तःकरणजयमाह सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्र
स्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ५० निर्मलसत्त्वस्य सात्त्विके परि
णामे कृतसंयमस्य या सत्त्वपुरुषयोरुत्पन्ना विवेकख्यातिर्गुणानां

कर्तृत्वाभिमानाशिथिलीभावस्वरूपात्तन्माह प्रयत्नेनैवाद्यास्थितस्य र
स्य योगिनः सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च समाधिर्भवति सर्वेषां
गुणानां परिणामानां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं तेषा
मेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेनावस्थितानां यथावद्विवेकजं ज्ञानं
सर्वज्ञातृत्वं तेयं चास्मिन्शास्त्रे परस्यां वशीकारसंज्ञायां प्राप्तायां वि
शोका नाम सिद्धिरित्युच्यते क्रमेण परमिकात्तस्माह तद्वैराग्यादपि
दोषबीजक्षये कैवल्यं ५० तस्यामप्यवस्थायां विशोकायां सिद्धौ यदा वैराग्यमु
त्पद्यते योगिनस्तदा तस्माद्दोषाणां रागादीनां यद्बीजमविद्यादिस्तस्या
क्षये निर्मूलने कैवल्यमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य गुणानामधि
धिकारसमाप्तेः स्वरूपनिष्ठत्वं वास्मिन्नेव समाधौ स्थित्युपायमाह
स्थान्युपनिमन्त्रणे संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगात् ५१ चत्वारो योगिनो भवन्ति त
त्राभ्यासवान् प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीयः भूतेन्द्रियजयी तृतीयः अतिक्रान्तभा ग्रां=
वनीयश्चतुर्थः तत्र चतुर्थस्य समाध्यादिर्न तस सप्तविधप्रान्तभूमिकस्यान्त्यां मधुमती
भूमिं साक्षात्कुर्वतः स्थानिनो देवा उपनिमन्त्रयितारो भवन्ति दिव्यस्त्रीरसायना
दिकं [illegible] उपनिमन्त्रणे नास्मिन्नुपनिमन्त्रणे नानेन संगः कर्तव्यो नापि स्मयः संकल्पोऽपुनर्वि
षयभोगे [illegible] विस्मयकरणं [illegible] आत्मानमस्य [illegible] तेन समाधावुत्सन्ने [illegible] संग
स्य [illegible] वर्जनं कर्तव्यं २ अस्यामेव फलभूमिकायां विवेकख्यातेः एवोक्तसंयम

ग्रां॰ प्रथमः=

व्यतिरिक्तमुपायांतरमाह क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानं ५३ क्षणः
सर्वांत्यः कालावयवस्तस्य कलाः प्रविभक्तुं न शक्यंते तथाविधानां कालक्षणानां क्रमः
पौर्वापर्येण परिणामस्तत्र संयमात्प्रागुक्तं विवेकजं ज्ञानमुत्पद्यते अयमर्थः अयं
कालक्षणोस्मात्कालक्षणादुत्तरोयमस्मात्पूर्व इत्येवंविधे क्रमे कृतसंयमस्या
त्यंतसूक्ष्मोपि क्षणक्रमे यदा भवति साक्षात्कारस्तदान्यदपि सूक्ष्मं महदादि सा
क्षात्करोतीति विवेकज्ञानोत्पत्तिः अस्यैव संयमस्य विषयविवेकोपायमाह
जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ५४ पदार्थानां भेदहे
तवो जातिलक्षणदेशा भवंति क्वचिद्भेदहेतुः इयं कर्बुरा यथा गौरियं महिषीयमि जातिः
ति जात्या तुल्ययोर्लक्षणं भेदहेतुः इयं कर्बुरा इयमरुणेति जात्या लक्षणेन चाभि
न्नयोर्भेदहेतुर्देशो दृष्टः यथा तुल्यपरिमाणयोरामलकयोर्भिन्नदेशस्थितयोः य
त्र पुनर्भेदोवधारयितुं न शक्यते यथैकदेशस्थितयोः शुक्लयोः पार्थिवयोः परमा
ण्वोस्तथाविधे विषये भेदाय कृतसंयमस्य यदा भेदेन ज्ञानमुत्पद्यते तदा तदभ्या
सात्सूक्ष्माण्यपि तत्त्वानि भेदेन प्रतिपद्यंते इत्युक्तं भवति अत्रकेनाविद्युपाये
न भेदेनावधारयितुमशक्यत्वे तत्र संयमाद्भेदस्यैव भेदप्रतिपत्तिः ततः सूक्ष्माणां तत्त्वा
बुद्ध्यादीनां विवेकेन प्रतिपत्तिः उक्तस्याविवेकजन्यज्ञानस्य संज्ञाविषयं स्वभावं चाह तारकं सर्व
तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानं ५५ उक्तसंयमबलादुत्पन्नं
योगिनः ज्ञानं तारकं संसारसागरात्तारयतीति तारकमित्यनया संसारपयोधेर्योगिनमित्यादि

न्वयिकयासंज्ञाताकाभित्युच्यते अस्यविषयमाह सर्वविषयमितिसर्वाणितत्त्वानि
महदादीनिविषयोऽस्येतिसर्वविषयंस्वभावश्चास्यसर्वथाविषयत्वंसर्वाभिरवस्थाभि
स्तैर्लतैरुपतत्त्वमादिभेदेनतैस्तैःप्रकारपरिणामैः सर्वैराकारैराणावास्थितानितत्त्वानि
विषयोऽस्येतिसर्वथाविषयत्वंस्वभावांतरमाह अक्रमंचेतिनिःशेषनानावस्था
परिणतत्तात्विकभावग्रहणेनास्यक्रमोविद्यतेइत्यक्रमंसर्वकरतलामलकवद्युग
गपत्पश्यतीत्यर्थः अस्माच्चविवेकजात्तारकाख्यात्ज्ञानात्किंभवतीत्याह सत्त्व
पुरुषयोःशुद्धिसाम्येकैवल्यं ५६ सत्वपुरुषावुक्तलक्षणौतयोःशुद्धिसाम्येकै
वल्यंसत्त्वस्यसर्वथाकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यास्वकारणेनुप्रवेशःशुद्धिःपुरुषस्य
शुद्धिरुपचरितभोगाभावः इतिद्वयोःसमानायांशुद्धौपुरुषस्यकैवल्यमुत्पद्य
तेमोक्षोभवतीत्यर्थः तदेवमंतरंगंयोगांगत्रयमभिधायतस्यचसंयमसंज्ञांकृ
त्वासंयमस्यविषयप्रदर्शनार्थंपरिणामत्रयमुपपाद्यसंयमबलोत्पद्यमानाः
पूर्वान्तापरान्तमध्यभवाःसिद्धीरुपदर्श्यसमाध्याभ्यासोत्पत्तयेबाह्याभुवनज्ञाना
दिरूपाःआभ्यंतराश्चकायव्यूहादिरूपाःप्रदर्श्यसमाधिउपयोगायेन्द्रियप्राणजया
दिरूपाःसिद्धीःप्रदर्श्यपरमपुरुषार्थसिद्धयेयथाक्रमंभवस्थासहितभूतजयेंद्रिय
जयसत्त्वजयोद्भवाश्चव्याख्यायविवेकज्ञानोत्पत्तयेतांस्तानुपायानुपन्यस्यतार
कस्यसर्वसमाध्यवस्थापर्यंतभवस्यस्वरूपमभिधायतत्समापत्तेःकैवल्यमितिवि
शोत्तोविभूतिपादस्तृतीयः इतिश्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितायांराजमा

मामि

विराडाभिधानायां पातंजलयोगशास्त्रवृत्तौ विभूतिपादस्तृतीयः ३ यदुक्तये कैव
३१ ल्यं विनोपायैः प्रजायते तन्मेक मज्ञमीप्सानार्विदानंदमयं स्तुमः १ इदानीं विप्रतिपत्ति स
मुत्पन्नभ्रान्तिनिवारकरणेन युक्तत्वा कैवल्यस्वरूपावस्थापनाय कैवल्यपादो यमारभ्यते
तत्रया पूर्वमुक्तास्ति द्धयस्तासां नानाविधं जन्मादिकारणं प्रतिपादनद्वारेणैव बोध ढा
यति यदन्नाः सिद्धयः पूर्वजन्माभ्यस्तसमाधिबलाद्युत्पत्त्यादिलिमित्वेनाश्रितत्व
वर्तते ततस्ताः नेकभवसाध्यस्य समाधेर्नेव्रातिरस्तीत्याश्वासोत्पादनाय समाधेर्हि
द्धिप्राधान्यस्थापनार्थं कैवल्यप्रयोगार्थं चाह जन्मौषधिमंत्रतपस्समाधिजाः सि
द्धयः १ कायस्य जन्मनिमित्ता एवासिद्धयो यथा देवादीनां मानुषागमनादयः यथा
वा कापिलमहर्षि प्रभृतीनां जन्मसमानंतरमेवोपजायमाना ज्ञानादयः सांसिद्धिकाः
गुणाः औषधिसिद्धयो पारदादिरसायनाद्युपयोगात् मंत्रजपात्को यानाविदाकाश
गमनादिकं वः सिद्धिर्यथा विश्वामित्रादीनां समाधिसिद्धिर्यथा प्राक्प्रतिपादित
पतासिद्धयः पूर्वजन्मादि द्वापित कलम्य थारणामेवोपजायते समाज्ञसमाधिसिद्धावि
वान्यासां सिद्धीनां समाधेरे काजन्मांतराभ्यस्तकारणत्वं मंत्रादीनि निमित्तमात्राणि
ननु नंदीश्वरादीनां जात्यादिपरिणामो ऽस्मिन्नेव जन्मनि दृश्यते न तत्कथं जन्मांत
राभ्यस्तस्य समाधेः कारणत्वमुच्यते इत्याशंक्याह जात्यंतरपरिणामः प्रकृत्या
पूरात् २ यो ऽयमिहैव जन्मनि नंदीश्वरादीनां जात्यादिपरिणामस्स प्रकृत्या
पूरात्पाश्चात्यापवाहि प्रकृतयोऽस्मिन्नेव जन्मनि विकारानापूरयति जात्यंतर

कारणापरिणाममपेक्षते लक्ष्म धर्मादिवस्तत्वाक्रियमाणाडयलभ्यंनेतत्कार्यंप्र
कृतीनामसुरसारेकारणत्वमित्याह निमित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनां ४ नि
मित्तंधर्मादितत्प्रकृतीनांमर्थान्तरपरिणामेनप्रयोजकंनहिकार्येणका
रणंप्रवर्त्यतेकुत्रतर्हितस्यधर्मादेर्व्यापारइत्याह वरणभेदस्तुततःक्षेत्रिक
देयं॰ वत् ५ ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद्धर्माद्वरणमावरकमधर्मादितस्यैवविरो
धित्वाद्भेदःक्षयःक्रियतेतस्मिन्प्रतिबंधकेक्षीणेप्रकृतयःस्वयमभिमतकार्याय
प्रभवंति दृष्टांतमाह क्षेत्रिकवत् यथाक्षेत्रिकःकृषीवलःकेदारात्केदारान्तरंजलंनिनी
षुर्जलप्रतिबंधकवरणभेदमात्रंकरोतितस्मिन्भिन्नेजलंस्वयमेवप्रसरद्रूपंपरिणामंम
गृह्णातिनतुजलंप्रसारणेतस्यकश्चित्प्रयासः एवंधर्मादिर्बोद्धव्यःयदासाक्षात्कृततत्त्वस्य
योगिनोयुगपत्कर्मफलभोगायात्मीयातिशयविभूत्यायुगपदनेक
शरीरनिर्मित्साजायतेतदाकुतस्तानिचित्तानिप्रभवन्तीत्याह निर्माणचित्तान्य
स्मितामात्रात् ४ योगिनःस्वयंनिर्मितेषुकायेषुयानिचित्तानितानिमूलकारणा
दस्मितामात्रादेवतदिच्छयाप्रसरन्तिअग्नेर्विस्फुलिंगाइवयुगपत्परिणमन्ति
ननुबहूनांचित्तानांभिन्नाभिप्रायत्वान्नैककार्यकर्तृत्वंस्यादित्यतआह प्रवृत्तिभेदेप्रयोजकंचित्त
मेकमनेकेषां ५ तेषामनेकेषांचेतसांप्रवृत्तिभेदेव्यापारनानात्वेएकंयोगिनश्चित्तंप्रयोजकं
प्रेरकंमधिष्ठातृत्वेनतेननभिन्नमतत्वमयमर्थः यथास्वीयेशरीरेमनश्चक्षुः
पाण्यादीनियथेच्छंप्रेरयतिअधिष्ठातृत्वेनतथाकायान्तरेष्वपीतिजन्मादि

मांभित्राणि

प्रभवत्वात्सिद्धीनां चित्तमपि तत्प्रभवं पंचविधं तत्र जन्मादिप्रभवात् चित्तात् समा
३२ धिप्रभवस्य वैलक्षण्यमाह । तत्र ध्यानजमनाशयं ६ ध्यानजं समाधिजं यच्चित्त
तत्पंचस्वध्ये तदनाशयं कर्मवासनारहितमित्यर्थः यथेतराणि चित्तानि योगिन
श्चित्तं क्लेशादिरहितं विलक्षणं तत्रापि कर्माणि विलक्षणानीत्याह । कर्माशुक्लाकृ
ष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषां शुभफलदं कर्म यागादि शुक्लं अशुभफलदं
ब्रह्महत्यादि कृष्णं उभयसंकीर्णं शुक्लकृष्णं चतुर्थं कर्म विलक्षणानां तत्र
वः स्याद्ध्यायादिमतां फलत्यागपूर्वकं कर्म तदशुक्लाकृष्णं कसंभव
व्यानाद्योगिनां तु संन्यासवतामेवं विधकर्म क्रियमाणं तत्फलत्यागात्
संध्यानेनैव नरकस्य न किंचित्फलमारभते इतरेषां कर्मणां फलमाह
ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानां ८ इह हि द्विविधाः कर्मवास
नाः स्मृतिमात्रफलाः जात्यायुर्भोगफलाश्च तत्र जात्यायुर्भोगफला एकानेक
जन्मभवा इत्यनेन पूर्वमेव कृतनिर्णया यास्मृतिमात्रफलास्तास्तु ततो निर्णीयते । क
कर्मणा याहक शरीरमारब्धं मनुष्यतिर्यगादिभेदेन तस्य विपाकस्य यान्यनुगु
णान्यनुरूपवासनास्तासामेव तस्मादभिव्यक्तिर्वासनानां भवतीत्ययमर्थः
येन कर्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमारब्धं जात्यन्तरशतव्यवधानेन पुनस्तथाविध
स्यैव शरीरस्यारंभे तदनुगुणा एव स्मृतिफला वासना प्रकटीभवन्ति लो
कोत्तरेष्वेवार्थेषु तस्य स्मृत्यादयो जायन्ते इतरास्तु सत्योऽप्यव्यक्तसंज्ञास्तिष्ठन्ति

नतस्यांतरदशायांनारकादिशरीरस्योपभोगभवावासनाव्यक्तिःप्राप्नोति
प्राप्तावासनानांकार्यकारणभावानुपपत्तिमाशंक्यसमर्थयितुमाह
ताम जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानंतर्यंस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ९
इत्यनेनायोगिबुभुक्षितासंशयितांकाविधानिमित्तमयंयदायोन्यःस्वस
स्वव्यवधानेनपुनस्तामेवयोनिंप्रतिपद्यते तदातस्याःपूर्वानुभूतायायो
नेस्तथाविधशरीरादिव्यंजकापेक्षायावासनाःप्रकटीभवंत्यात्मासंतत
थाविधव्यंजकाभावात्तिरोभूताःपुनस्तथाविधव्यंजकशरीरादिलाभेऽभि
व्यक्तीभवंतिजातिदेशकालव्यवधानेपिवासनासाक्षात्कृतस्मरणादिफल
साधनेआनंतर्यंनैरंतर्यमेवकुतःस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् तथा
हिप्रकृष्यमाणात्कर्मणाश्रितसंस्कारवासनारूपसंस्काराःसमुत्पद्यन्तेसच
नरकादीनांफलानांअंकुरीभावःकर्मणांयागादीनांशक्तिरूपतयावा
स्थानंकर्तृत्वाविभोगभोक्तृत्वरूपतासमर्थं तेनसंस्कारात्स्मृतिः
स्मृतेश्चपुनःसंस्कारःइत्युपभोगरूपस्मृत्यभावाच्चपुनरपितत्संस्कारस्मृत्यादयः एवंचस
तिस्मृतिसंस्कारादयोभिन्नास्तस्यात्तुतस्माभावेदुर्लभःकार्यकारणभावः य
स्मादनन्तरोनुभवएवसंस्कारोभवतिसंस्कारश्चस्मृतिरूपतयापरिणमते
नेदैकविचित्रसांतत्यान्नैकोपदेशाद्व्यवहितत्वात्कार्यकारणभावानुपपत्तिःकंते भ्व
नंतर्यकारणाभावश्चवासनानां यदात्तप्रत्ययमभिवानुभवःप्रवर्तते तथाहि

उत्र
वासनानिमित्तकाः निर्निमित्ता वा इति शंकामपनेतुमाह तासामनादित्वं चाशिषो
३३ नित्यत्वात् १० तासां वासनानामनादित्वं न विद्यते आदिर्यासां तासां भ
वस्तत्वं तासामादिर्नास्तीत्यर्थः कुत इत्यत आह आशिषो नित्यत्वात् येय
माशीर्मोच्छेद्रूपा सदैव सुखसाधनानि मे भूयासुः मा कदाचन तैर्वियोगो मम
भूयादिति यः संकल्पविशेषो वासनानां कारणं तस्य नित्यत्वादनादित्वमित्यर्थः नित्य
एतदुक्तं भवति कारणस्य संनिहितत्वात् अनुभवसंस्कारादीनां कार्याणां प्र
वृत्तिः केन वार्यते अनुभवसंस्काराद्यनुविद्धसंकोचविकाशधर्मि चित्तं तत्तदभि
व्यंजकविपाकलाभाच्च तत्फलरूपतया परिणमत इत्यर्थः आसामानंत्यात् हान
कथं संभवतीत्याशंक्य हानोपायमाह हेतुफलाश्रयालंबनैः संगृहीतत्वादेषा
मभावे तदभावः ११ वासनानामनंतरानुभवो हेतुः तस्याप्यनुभवस्य रागादयस्ते
षामविद्येति साक्षात्पारंपर्येण च हेतुः फलं शरीरादि स्मृत्यादि च आ
श्रयो बुद्धिसत्त्वं आलंबनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानां अतस्तैर्हेतुफलाश्र
यालंबनैरनंतानामपि वासनानां संगृहीतत्वादेषां हेत्वादीनामभावे ज्ञान
योगाभ्यां दग्धबीजकल्पत्वे विहिते निर्मूलत्वान्न वासनाः प्ररोहंति न कार्यमार
भंत इति तासामभावः ननु प्रतिक्षणं चित्तस्य नश्वरत्वोपलब्धेर्वासनानां तत्क
लानां च कार्यकारणभावेन युगपदभावित्वाद्भेदे कथमेकत्वमित्याशंक्य
एकत्वसमर्थनायाह अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणां १२

त्वे

इत्यत्यन्तमसतां भावानामुत्पत्तिर्नयुक्तिमतीति तेषां सत्तसंबंधायोगात् न हि शशवि
षाणादीनां क्वचिदपि सत्त्वसंबंधो दृष्टः निरूपाख्य कार्यं किमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्त
न्ते न हि विषयमनालोच्य कश्चित्प्रवर्तते सतामपि विरोधाद्भावाभावसंबंधो
स्ति यत्स्वरूपेणालब्धसत्ताकं तत्कथं निरूपाख्यतामभावरूपतां भजते नावि
नष्टरूपस्वीकाराणि द्रव्याणि तस्मात्सत्त्वमभावात्संभवाद्दसतां नोत्पत्तिः संभवा
तीति धर्मे विपरीतमसताम् धर्मी सदैव तत्र यथैव निःशेषधर्मानुयायि धर्मित्वेन
व्यवस्थितास्तथैव धर्मा निर्वाच्यवस्थिता न स्वरूपं त्यजन्ति किंतु केवलं निव्याव
स्थिताः केवलमीशतां मतिनिषेधक्रमेण मती नानागत्वादवस्थिते पुनः
नैव स्वरूपेणाकार्यकारणभावो मिथ्या तु सन्निपतितपद्यते तस्मादपवर्गपर्यन्तमे
वचितिधर्मित्वयानुवर्तमानं तद्धेतु यस्मादेषां धर्मधर्मिता ॥ प्रोक्तकालत्रयमत्र
व्यक्तिसूक्ष्मभेदेनव्यवस्थिताः गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तदात्मानस्तत्स्वभा
वास्तत्परिणामरूपा इत्यर्थः अतः सत्त्वरजस्तमोभिरेकत्वं स्वमोहरूपैः सर्वा
भावा व्याप्ताः अनेकेषामभिन्नानां भावत्वमेकीभावतया नुगम्यो रूपतेयद्यदन्वयि
तत्परिणामरूपं दृष्टं यथा घटादयो मृदन्विता ॥ सत्त्वमप्येतानुरूपा यद्य
ते त्रयो गुणाः सर्वत्र तत्कथमेको धर्मीति ते व्यवहरन्ति तदाशंक्या
परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वं १४ यद्यपि त्रयो गुणास्तथापि तेषामङ्गाङ्गिभावगतेर्या
मेकत्वमुपगतः परिणामः क्वचित्सात्त्विकोरजसः क्वचित्तामस इत्येवंरूपस्तस्मादेक

किंरूपाहत्वमेताह तेषामनुभवेदृश्ये ११ यदेयोर्धर्मिताः ४१.८ त्वेति तत्त्वमेवमे

काश्चत्तेयप्याद्युर्यं पृथिवी मपं वायुरित्यादि नैर्विज्ञानव्यतिरिक्तो द
३४ स्त्यर्थैवस्त्वेकमनेकाकं युज्यते यदा विज्ञानमेव वासनावशात् कार्य
कारणाभावेनावस्थितं यथाप्यवभाति तत्कथमेतद्युक्तं वक्ता मित्य
भिप्रायवानाह वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः पन्थाः १५ तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्विविक्तः
पन्थाः विविक्तो मार्ग इति यावत् कथं वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् समाने वस्तुनि स्त्र्याद
वुपलभ्यमाने नाना प्रमातॄणां चित्तस्य भेदं सुखदुःखमोहरूपतया तदुपल
भ्यते तथाह्येकस्यां रूपलावण्यवत्यां योषित्युपलभ्यमानायां सरागस्य सुख
मुत्पद्यते सपत्न्यास्तु द्वेषः परिव्राजकादेर्घृणा इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि नानाभा
वा चित्तोपयात्कथं चित्तकार्यं वस्तु नः प्रकारे चित्तकार्यत्वे वस्त्वेकरूपतयैव
वाभासेत किञ्च कार्यत्वे वस्तुनो यदाप्यस्य चित्तस्य तद्वस्तु कार्यं भवति
तस्यान्यव्यासक्तौ चित्ते तद्वस्तु नाकिञ्चित्स्यात् भवत्विति चेत् न तदेव कथ
मन्यैर्बहुभिरुपलभ्येत उपलभ्यते चेत् तस्मान्न चित्तकार्यं अथ युगपद् बहु
भिः तैः पृथक् चित्तैर्बहुभिर्निर्मितस्याप्यस्य एक निर्मित्त [illegible]
स्यात् यदि [illegible] भेदे सति कार्यभेदस्याभावेति
त्वेकमेकरूपं वा न स्यात् एतेदुक्तं भवाति सत्यपि भिन्नैकारणे यदि
कार्याभेद [illegible] नानाविध कारणजन्यमेकरूपं स्यात् कारणभे
दानानुगमात् स्वातन्त्र्येन निर्हेतुकं स्यात् यथैवंसमन्ते नैनाहि [illegible]
कथ

र्येनएकस्यैव प्रमातुः सुखदुःखमोहमयानि ज्ञानानि लक्ष्यन्ते मैवं यथा
र्थस्त्रिगुणात्मत्वाच्चित्तमपि त्रिगुणं यस्य चित्तस्य चार्थप्रतिभासोत्पत्तौ च
सह
मोदयः कारणान्तदुद्भवानि तु भववशात् कदाचित्तस्य तेन तेन रूपेण परिण
तिः तथा चाविकारकस्य सात्त्विकस्यायोषिति धर्मसहकृतं चित्तस्यांगि
सत्व
तयापरिणाममस्तु सुखमयं भवति तदेवाधर्मसहकारि सज्जत्वं गतं दुःख
रूपं सपत्नीसहिं भवति तीव्रधर्मसहकारि तत्पत्तामसोपाधित्वेन कोपनायाः
सपत्न्याः मोहमयं भवति तस्माच्चित्तानन्यातिरिक्तोऽस्ति बाह्योऽर्थः तदेव नावि
ज्ञानवस्तुनोर्ऽनन्यत्वाविरोधेऽनिका कार्यकारणाभावः कारणाभेदेऽपि
पिकार्यस्य भेदः गुणात् [illegible] ज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्य व्यवस्थापितं च
वं ज्ञानं येन प्रकाशत्वात् ग्रहणस्वभावं च मर्त्यश्च प्रकाशत्वात् ग्राह्यस्वभावं तत्कार्यं
युगपत्सर्वानर्थान् गृह्णाति [illegible] शंकापरिहारं वक्तुमाह तदुपरागा
पेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातं १६ [illegible] स्योपरागादाकार [illegible]
च्चितवा [illegible] वस्तुज्ञातमज्ञातं च भवति अयमर्थः सर्वपदार्थानामात्मनां
[illegible] तच्चित्तेन [illegible] यमानाः [illegible] परागालिकया समागत
मर्थोपरागसहकारिकारणत्वेन प्रवृत्ति व्यतिरिक्तस्यार्थस्य [illegible]
४८ नुगृहीतस्य [illegible] ज्ञातत्वात् [illegible] येनाकारेण [illegible]
मीज्ञानवेद्यस्य व्यवसीयन्ते [illegible]

२५

सहकारिकारणत्वं प्रतिपद्यते नदैकरूपतया सप्रतिष्ठत्वेन अवस्थितत्वा
त्सन्निधाने यदा बुद्धिस्तदाकारतामापद्यते तदा चेतनेवोपजायते बुद्धिवृ
त्तिप्रतिसंक्रांता च यदा चिच्छक्तिर्बुद्धिवृत्त्याविशेषतया संवेद्यते तदा बुद्धेः स्व
स्यात्मनः वेदनं संवेदनं भवतीत्यर्थः ॥ इत्थं संविदितश्चित्तं सर्वार्थग्रहण
सामर्थ्यात्सकलव्यवहारनिर्वाहक्षमं भवतीत्याह द्रष्टृदृश्योपरक्तं चि
त्तं सर्वार्थं २१ द्रष्टा पुरुषस्तेनोपरक्तं तत्सन्निधानेन तद्रूपतामिव प्रा
प्तं दृश्योपरक्तं गृहीतविषयाकारपरिणामं यदा भवति तदा तदेव स
र्वार्थग्रहणसमर्थं जायते यथा निर्मलं स्फटिकदर्पणाद्येव प्रतिबिं
बग्रहणसमर्थमेवं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं शुद्धत्वाच्चिच्छायाग्र
हणसमर्थं भवति न पुनरशुद्धत्वाद्रजस्तमसी तदभिभूतं रजस्तमोरूपं
गितया सत्त्वं निश्चलदीपशिखाकारं सदैवैकरूपतया परिणाममानं चि
च्छायाग्रहणसामर्थ्यादामोक्षप्राप्तेरवतिष्ठते यथा अयस्कान्तसन्निधा
ने लोहस्य चलनमाविर्भवति एवं चिद्रूपपुरुषसन्निधाने सत्त्वस्याभिव्यक्ता
रं चित्संक्रान्तिबलाच्चेतनाभिमानवास्तवचैतन्याभावेपि सुखदुःख ऊः =
भोगमनुभवति स एव भोगोत्यन्तसान्निध्येनाविवेकाग्रहणादभोक्तुरपि
पुरुषस्य भोग इति व्यपदिश्यते अनेनैवाभिप्रायेण विंध्यवासिनोक्तं सत्त्वत
प्तात्वमेव पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति अत्यन्तापि प्रतिबिंबमानच्छायासदृशच्छा।

तत्सन्निधानादभिव्यक्ताभिव्यंग्यं चैतन्यसत्त्वं ॥ अभिव्यंग्याच्चिच्छक्तिः तदत्य
न्तसन्निहितत्वादन्तरंगं पुरुषस्य भोग्यतां प्रतिपद्यते तदेव शान्तब्रह्मवादिभिः सां
ख्यैः पुरुषस्य परमात्मनोऽधिष्ठेयं कर्मात्मरूपं सुखदुःखमोहात्मतयाऽपदिश्यन्
ते यत्तदस्यैव सात्त्विकत्वादेकस्यापि गुणस्य कदाचित्कस्याचिदंगित्वान्त्रिगु
णं प्रतिक्षणं परिणममानं सुखदुःखमोहात्मकमानिर्मलत्वात्तस्मिंश्चित्प्रति
रूपेषु शुद्धसत्त्वे स्वाकारसमर्पणाहारा संवेद्यतामापादयति तच्छुद्धमायोपहि
तत्वमेकतः प्रतिसंक्रान्तचिच्छायामन्यतोगृहीतविषयाकारां सान्निध्याल्लोपढौ
कितमस्या चित्तेस्यामेवावस्थायां दुःखानुभवितृ अतोऽवस्थानानात्वात् तद
भिन्नस्यावस्थातुरपि नानात्वं नानात्वेन पारिणामित्वात् नाहमित्वमात्मनोऽपि नि
ष्पन्नत्वं अतश्चाविशान्तब्रह्मवादिभिः सांख्यैरात्मनः सदैव संसारदशायां चैक
दं= रूपत्वमंगीक्रियते यत्तु वेदान्तवादिना चिदानन्दमयत्वमात्मनोऽंगीक्रियते तत्र
यावदुक्तः पक्षः तथाहि आनन्दस्य सुखरूपत्वात् सुखस्य च संवेद्यमानतयैव
व्यवस्थितिभावात् संवेद्यमानत्वं संवेदनव्यतिरेकेणानुपपन्नमिति संवेदनसं
वेद्ययोरभ्युपगमाद्द्वैतहानिः कार्यं चित्संक्रान्तिबलाच्चेतनायमानं वास्तवं चैत
न्याभावेऽपि सुखदुःखस्वरूपं भोगमनुभवति स एव भोगोऽत्यन्तसान्निध्येनाविवेका तं
ग्रहणादभोक्तुरपि पुरुषस्य भोग इति व्यपदिश्यते अनेनैवाभिप्रायेण वि
ध्यवासिनोक्तं सत्त्वं तप्यत इव पुरुषस्य भोगात्मकमिति अन्यत्रापि प्रतिबि

वमानच्छायासदृशच्छायांतरोद्भवः प्रतिबिंबशब्देनोच्यते एवं स्फटिकेपि पौ
२६ रुषेयचिच्छायासदृशस्वकीयविशेषायांतरस्याभिव्यक्तिः प्रतिबिंबशब्दार्थः
ननु प्रतिबिंबं नाम निर्मलस्यापि परिच्छिन्नस्य निर्मले द्रव्ये दृष्टं यथा मुखस्य दर्पणे
अत्यंतनिर्मलस्य व्यापकस्य पुरुषस्य तस्मादनिर्मले कथं प्रतिबिंबमुपपद्यते इत्यु
च्यते प्रतिबिंबनस्य स्वरूपमनवगच्छतां भवतेदमभ्यधायि येन सत्वगतायाः पु
रुषाभिव्यंग्यायाश्चिच्छक्तेः पुरुषस्य सान्निध्येनाभिव्यक्तिः प्रतिबिंबनं तु यथा दृश्य
पुरुषस्य गन्धादिविशेषच्छायायाः स्वाभाविर्भवति यदप्यत्यंतनिर्मलः पुरु
षः कथमनिर्मले सत्वे प्रतिसंक्रामतीति तदप्यनैकान्तिकं नैर्मल्यादयः कु
पितादावादित्यादयः प्रतिसंक्रान्ताः समुपलभ्यन्ते यदप्युक्तमनावि
ष्टत्वादस्ति प्रतिसंक्रान्तिरिति तदप्यनुपपन्नं व्यापकस्याप्याकाशस्य दर्प
णादौ प्रतिसंक्रान्तिदर्शनात् एवं सति न काचिदनुपपत्तिः प्रतिबिंबद
र्शनस्य ननु सात्विकपरिणामरूपसान्निधानादभिव्यंग्याया चिच्छक्तेर्वा
ह्यार्थाकारसंक्रान्तौ पुरुषस्य सुखदुःखरूपो भोग इत्युक्तं तद्युक्तं तदेव
विनसत्वप्रकृतावपरिणामिन्याः कथं संभवति किमर्थं च प्रकृतेस्तस्या परिणामः
वार्ष्यों अत्रोच्यते पुरुषस्य भोगसंपादनं तथा कर्तव्यं मया तः पुरुषार्थकर्तव्यतया तत
स्याः सूक्ष्म एव परिणामः पुनः पुरुषार्थकर्तव्यतायामेवानुपपत्तेः पुरुषार्थो
मया कर्तव्य इत्येवंविधोध्यवसायः पुरुषार्थकर्तव्यतोच्यते जडायाः प्रकृतेः क

यं प्रत्यक्षमेव वैवंविधोऽध्यवसायः अस्ति चेदध्यवसायः कथं जडत्वं अत्रोच्यते
अनुलोमप्रतिलोमलक्षणपरिणामद्वये सत्त्वं प्राकृतिकद्वयमाश्रित्य देव पुरुषा
र्थकर्तव्यतोच्यते सा च क्रमचेतनतायामपि प्रकृतेः सहजैव तत्र महदादि
हाभूतपर्यन्तोऽस्य बहिर्मुखतया अनुलोमपरिणामः पुनः तत्कारणानुप्रवेश
द्वारेणात्मनि तान्तः प्रतिलोमः परिणामः इत्थं च पुरुषस्य भोगापवर्गसमाप्तेः सज
जशांतिदपत्वात् कृतार्था प्रकृतिर्न पुनः परिणाममारभते एवंविधायां च पुरु
षार्थकर्तव्यतायां जडायामपि प्रकृतेर्न काचिदनुपपत्तिः ननु एवं दीदृशी शक्तिः
सेहेव प्रधानस्यास्ति किमर्थं मोक्षार्थिभिर्मोक्षाय यत्नः क्रियते मोक्षस्यान
र्थनीयत्वे च तदुपदेशकशास्त्रस्याप्यानर्थक्यं उच्यते योऽयं प्रकृतिपुरुषयो
रनादिर्भोग्यभोक्तृभावलक्षणः संबन्धस्तस्मिन्सति व्यक्तचेतनायाः प्रकृ
तेः कर्तृत्वाभिमानात् दुःखानुभवे सति कथं मेऽयं दुःखनिवृत्तिरात्यन्
तिकी मम स्यादिति भवत्येवाध्यवसायः अतो दुःखनिवृत्त्युपायोपदे
शकशास्त्रोपदेशापेक्षा इत्येवं प्रधानस्य तत्त्व्याख्यातामेव च कर्मानुरूपबुद्धि
सत्त्वं शास्त्रोपदेशस्य विषयः दर्शनान्तरेष्वप्येवंविध एवाविद्यात्मा बु
शास्त्रेऽभिधीयते स च मोक्षाय प्रयतमानः एवंविधशास्त्रोपदेशं सहकारि
णमपेक्ष्य मोक्षाख्यं फलमासादयति सर्वरागेषु सकार्याणि प्रायासौ
मत्ययामात्मानं लभते अस्य च प्रतिलोमपरिणामक्रमेण न्यायस्य मोक्षा

मा॰

रथास्यकार्यस्येह द्वयेव सामग्री प्रमाणेनानिश्चिता प्रकाराणन्तरेणानुप
पत्तेः अतस्तोवितर्कपं भवत्यम इति कृतः स्यात् मेतत्संक्रान्तविषयो
परागमात्राभिव्यक्तचित्स्वरूपं बुद्धिसत्त्वविषयानिद्व द्वारेण समग्रां लोकप्र
त्रां निर्वाहयन्तीति एवं विधमेवार्च्छितं पश्यन्तोऽभ्रान्ताः स्वसंवेदनं चित्तमात्रं
च जगदित्येवं ब्रुवाणाः प्रतिबोधितव्या भवन्ति ननु यद्येवं विधादेवाचित्ता १
त्सकलव्यवहारनिर्वृत्तिः कथं प्रमाणाभूत्वोदृष्टाभ्युपगम्यत इत्याशं
कयद्रष्टृ प्रमाणमाह तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यका
रित्वात् तदेवाचित्तं संख्याततमः वासनाभिर्वासितमभिश्चित्रमपि तात्
त्वारूपमपि परार्थं परस्य स्वामिनो भोक्तुर्भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधय
तीति कुतः संहत्यकारित्वात् संभूयासाधिन्वात् यत्संहत्यार्थक्रियाकारित्
तत्परार्थं दृष्टं यथा शयनासनादि सत्त्वरजस्तमांसि च चित्तलक्षणपरिणा
म भाञ्जि संहत्यकारीणि अतः परार्थानि यः परः स पुरुषः अत एव सनस्त
स्मिन्नेवार्थे स्थितेऽस्य फलं जायते इति सर्वत्र ज्ञानेनापि सर्वत्र स्मृतिरस्मिन्न
काश्चिद्विरोधः यद्येवं प्रमातापि पुरुषो यावत् एककालो नीलसंवेदन इति
तस्मिन्नेककाले पीतमता धीतस्य अपि कारणानि अहं नीलरूपनादाकारश्चेति
परिणामित्वं प्राप्तमित्याशंकां परिहर्तुमाह सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्याप
रिणामित्वात् १ यायम्नाश्रितस्य प्रमाणाविपर्ययादिरूपावृत्तयस्ताः तत्प्रभो

र्थक्रियाकारित्वा ॥ पे० ८

गृहीतः पुरुषस्य सदा सर्वकालमेव ज्ञेयास्तस्य चिद्रूपत्वस्यापरिणामात्
परिणामित्वाभावादित्यर्थः यद्यसौ परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादा
चित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातत्वं नोपपद्येतेत्यर्थः पुरुष
स्य चिद्रूपस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेन व्यवस्थितस्य यदन्तरंगं ज्ञेयं निर्मलं सत्त्वं
तस्यापि सदैवावस्थितत्वात् येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तथाविधस्य
दृश्यस्य सदैव चिच्छायासंक्रान्तिसद्भावः तस्यां सत्यां सिद्धं सदा ज्ञातत्व
मिति न कदाचित्परिणामित्वशंका ननु चित्तमेव सत्त्वोत्कर्षाद्यदि प्रका
शकं प्रकाश्यं च तदा स्वपरप्रकाशकत्वादात्मानमर्थं च प्रकाशयतीति
तावतैव व्यवहारसमाप्तेः कृतं ग्रहीत्रान्तरेणेत्याशंकामपनेतुमाह
न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् तच्चित्तं स्वाभासं स्वप्रकाशकं न भवति
वै.१९ पुरुषस्यैव भास्यो यावत् कुतः दृश्यत्वात् यत्किल दृश्यं तद्द्रष्टृवेद्यं दृ
ष्टं यथा घटादि दृश्यं च चित्तं तस्मान्न स्वाभासं ननु च सा छायाविशिष्टो
प्रहेतुः दृश्यत्वमेव चित्तस्यासिद्धं किं च स्वबुद्धिवेदनहेतुतया पुरुषाणां
हितानि तस्माद्विपरिणामरूपा वृत्तयो दृश्यन्ते तथाहि क्रुद्धोऽहं भीतोऽहं
अत्र मे राग इत्येवमाद्याः संविदो बुद्धेरसंवेदने नोपपन्ना इत्याशंक्याः
निरासकमाह एकसमये चोभयानवधारणम् अर्थस्य संविदश्चिद
१८ नयावा व्यवहारयोग्यत्वापादनमर्थस्यार्थः स्वप्रवृत्ते हेतुः स्वयं लिङ्गे चित्ते पुरुषोऽसं

३८ संविदहमित्येवमाकारतया स्फुरत्सुखदुःखरूपतया व्यवहारदभिन्नापाद
नं एवंविधं व्यापारं स्वयमप्यप्रतिपत्तिकाले न युगपत्त्वं तु शक्यं विवि
धातुं नहि विरुद्धयोर्व्यापारयोर्युगपत्संभवो भवति अन्तराकाशमत्वकले उभय
स्य स्वरूपस्यामर्थ्यस्यावधारयितुमशक्यत्वात् न किं स्वप्रकाशकाभिन्नत्वं भ
वति किंचिदेवंविधव्यापारजन्यापन्नस्य फलद्वयस्यासंवेदनात् नहि मर्कवत्पे
र्व्यनिष्ठत्वेनाभिन्नस्य संवेदनात् दर्पणनिष्ठमेव फलं न स्वनिष्ठमित्यर्थः ननु
नमाम्बुद्धेः स्वयंग्रहणाद्बुद्ध्यन्तरेणानुविध्यतीत्याशंक्याह. विज्ञानान्तरेणे.
त्रद्वित्वरूपबुद्ध्यान्तिप्रसंगः स्मृतिसंकरश्च यदि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेणावेद्यते तद
दा सापि बुद्धिः स्वयमबुद्ध्यन्तरं प्रकाशयितुमसमर्थेति तस्याग्राहकं बुद्ध्यन्तर
तुः कल्पनीयं तस्यापि कल्पनमनवस्थात्तत्र कोऽपि बाधमेराणाप्यप्रतीतिर्नस्या
त् नहि प्रतीतावप्रतीतायामर्थः प्रतीतो भवति स्मृतिसंकरश्च प्रा
प्नोति रूपरसेषु समुत्पन्नायां बुद्धौ तत्र ग्राहिकाणामनन्तानां बुद्धीनां स
मुत्पन्नेषु निजानितैः संस्कारैर्यदा युगपद्बहवः स्मृतयः क्रियन्ते तदा बुद्धेर
पर्यवसानान्न हि स्मृतीनां युगपदुत्पत्तेः कस्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्ने
ति ज्ञातुमशक्यत्वात् स्मृतीनां शंकरादिरूपः स्मृतिरिति परं संस्मृतिः
रिति नन्तत्रायेत ननु बुद्धेः स्वप्रकाशत्वाभावे बुद्ध्यन्तरेणावासंवेदने कथं

मयं विषयसंवेदनरूपोव्यवहारः इत्याशंक्य स्वसिद्धांतमाह चितेरप्रतिसंक्रा
मायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् प्रकृत्याश्रितद्रूपत्वाद्वृत्तिः साक्षप्रति
संक्रमानाविद्यते प्रतिसंक्रमोऽन्यत्रगमनं यस्याः सा तथोक्ता अन्येन ... सं
कीर्तीतिपाववत् यथा गुणानामंगांगिभावगमने लक्षणोपपरिणामे
ऽगिनं गुणमुपसंक्रामन्ति तद्रूपतामिवापद्यंते यथा वा लोके परमा
णवः प्रसरंतो विषयमाकारूपयन्ति नैवं चितिशक्तेस्तस्याः सर्वभूतानु
श्रेन यथाहृष्टभेरायनादिनापरेण शरीरवता परार्थत्वमुपलब्धं तद्दृष्टा
न्तवलेन नाहृष्टा एवं परः सिद्ध्यति यदि हृष्टा भवता परो नसंहतरूपो भि
न्नस्तद्विपरीतस्यासिद्धस्य मिष्टविघातकृद्धेतुः उच्यते यद्यपि सामान्ये
नपरार्थमात्रे व्याप्तिर्गृहीता तथापि तदुपलक्षणा विलक्षणा धर्मिपर्यालो
चनया तद्विलक्षण एव भोक्ता परः सिद्ध्यति यथा चंदनवनादत्रोशिरव
रिणा विलक्षणाधूमाद्वाह्विरनुमीयमानस्तद्वह्नि विलक्षणाश्चंदनएवानुमीय
ते एवमिहापि विलक्षणस्य संहतस्य भोग्यस्य परार्थत्वेनानुमीयमानेन तथाविध
एवायं भोक्ताधिष्ठाता परः चिन्मात्ररूपोऽसंहतः सिद्ध्यति यदि वा तस्य परत्व
३६ सर्वोत्कृष्टत्वमेव प्रतीपत्तेस्तथापि त्रयोदशेभ्यो विषयेभ्यः प्रकृष्टतेः शरीरं प्रका ष्य=
शरूपादिन्द्रियमत्रयाति तस्मादपि प्रकृष्यंते इन्द्रियाणि तेनापि प्रकृष्टं सत्त्वं प्रका

धारूपं तस्यापि यः प्रकाशः प्रकाश्यविलक्षणः स चिद्रूप एव भवतीति
१८ कृतं तस्य संहत्तत्वं इदानीं शास्त्रफलकैवल्यं दशभिः सूत्रैर्निर्णीतुमारभ
मते २४ विशेषदर्शन आत्मभावनानिवृत्तिः एवं सत्वपुरुषयोरन्यत्वेन
निषादिते यस्तयोर्विशेषं पश्यति अयमस्मादन्यस्वरूप तस्याविद्यात्त एवं
चित्तस्वरूपस्य चिन्त्यमात्मभावना सा निवर्तते चित्तमेव कर्तृज्ञातृभो
क्ताभिमानो निवर्त्तते तस्मिन्सति किं भवतीत्याह २५ तदा विवेकनिम्नं
कैवल्यप्राग्भारं चित्तं यदस्याज्ञाननिम्नमप्यवाविवेकवाहिमार्गं बाह्यविषयो
पभोगफलं चित्तमासीत् इदानीं विवेकनिम्नं विवेकमार्गमन्तर्मुखं कैवल्य
प्राग्भारं कैवल्यप्राग्भारं संपद्यते इत्यस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्त
रा प्रादुर्भवंति तेषां हेतुप्रतिपादनद्वारेण हानोपायमाह २६ तच्छिद्रेषु
प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः तस्मिन्समाधौ स्थितस्य छिद्रेष्वन्तराले
षु यानि प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाणि ज्ञानानि प्राग्भवीयव्युत्था
नानुभवेभ्यः संस्कारेभ्योऽहं ममेत्येवंरूपाणि क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रभव वि
न्ति अन्तःकरणोच्छित्तिद्वारेण तेषां हानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति हानो
पायश्च पूर्वमेवोक्त इत्याह २७ हानमेषां क्लेशवदुक्तं यथा क्लेशा
दीनामविद्यादीनां हानं पूर्वमुक्तं संख्यानप्रकरणादस्य सर्वथाविवे

ख्यातेः धर्ममेघसमाधिः २९ संप्रख्यानं पंचविंशतितत्त्वानां यथा
क्रमं व्यवस्थितानां परस्परविलक्षणस्वरूपविभावनं तस्मिन्सत्यप्य
कुशीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारविवेकख्यातेः परिशेषा
त् धर्ममेघः अनेन प्रकृष्टधर्मस्यैकाग्रत्वहेतुत्वमित्युपपादितं भवति तस्माद्धर्ममे
घात्किं भवतीत्याह ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः क्लेशानामविद्यादीनामभिनिवेशान्ता नि=
नां कर्मणां च शुक्लकृष्णादिभेदेन त्रिविधानां ज्ञानोदयात् पूर्वकारणानिवृत्त्या नि
वृत्तिर्भवतीत्यर्थः निवृत्तेषु तेषु किं भवतीत्याह ३० तदा सर्वावरणमला
पेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पम् आव्रियते चित्तमेभिरित्यावरणानि क्लेशाः तेभ्यो
पेतस्य तद्धितहितस्य ज्ञानस्य गगनवदानन्त्यादनवच्छेदात् ज्ञेय
मल्पं गगनस्य खद्योतवत् क्लेशेन वस्तु सर्वं ज्ञेयं जानातीत्यर्थः ततः किं भवतीत्या
ह ३१ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानां कृतो निष्पादितो
भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थः प्रयोजनं यैस्ते कृतार्थाः गुणाः सत्त्वरजस्तमां
सि तेषां परिणामः आपुरुषार्थसमाप्तेरानुलोम्येन प्रातिलोम्येन चाङ्गाङ्गिभा
वावस्थितिलक्षणः तस्य योऽसौ क्रमो वक्ष्यमाणस्तस्य परिसमाप्तिर्निष्ठानं पुनरुद्भ स्य=
व इत्यर्थः क्रमस्योक्तस्य लक्षणमाह ३२ पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रस
वः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरिति स च भोगापवर्गलक्षणपुरुषा
१० र्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रातिलोम्यपरिणामसमाप्तौ विकारानुद्भवात्
गु=

यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत्कैवल्यमुच्यते न के
४० वलात्मदर्शनिनश्चेतनः कैवल्यावस्थायामेवंभूतस्वरूपोपायावहुर्णितान्तु व्य
पिविमृश्य मात्रामेवरूपेणावाप्ति स्वरूपतया हि संसारदशायामात्मा विकर्ता
भोक्ता त्याज्य संधाता त्वादुमेयः प्रतीयते अन्यथानुपपद्यमानेकः तेक्रतया
तथा संस्कारलाभानुपिकल्पीयायाभिरतानाम्नि॰ ताज्जुष्टा दग्धबीजकल्पा
तन्न पुनः क्लिष्टजन्मोपरोहलभन्ते तथासंस्कारान्न पिपर्व प्रत्ययान्तरानुदयेन ति
रोहितेषु समाधौ या ग्रहणात्स्य योगिनः समाधेः प्रकर्षप्राप्तिर्भवति तथापि
धर्मोपायमाह २८ विशेषतस्यान्न तदाज्ञानत्रयाणामेवसर्वपदानुतया
तथ्यत्यानामभावे नियतः कर्मफलसंबंधो नस्यात्स्यात् हत्वनाशक
ताम्यामानग्रसंगग्रात्रापादयितेवमाश्रयेणादिभूतमन्तुष्टितकर्मत्वस्यैव मोक्ष
त्वंभवेत् तदाशितमात्मिश्वाशितपरिहाराय सर्वस्य प्रहानिर्घटेत् स्वयं सैव व्यवहार
स्य हानापत्तेन लिङ्गरागस्यानुसंधानेनैव व्यापत्वात् तदुरागानां परस्परभेदेनानु
संधानस्य तत्त्वादनुसंधानाभावे कस्य चिदपि व्यवहारस्यानुपपत्तेः कर्ता
भोक्ता संधाता यः स आत्मेति व्यवस्थापयतो तद्दशायामनुसकलग्राह्यग्राह
कलताम्व्यवहारानुष्ठेयमात्रमेवाशिष्यते न चैतत्त्वया चितिशक्तेर्नैवोप
पद्यते न पुनरात्मसंवेदनेन यस्मादियं यत्र हितासाम प्रथमैवातिनैकल्पना
तथ्याग्रहकत्वं तथाहि अर्थाक्षितानुसमापोपमितिगृहलेतेरूपगृह्यमाणा

भावी

मासिमितिः न चैतद्युगपद्विहितिर्ज्ञत्वकर्तृत्वादिरूपव्यापारद्वयं पर
स्परविरुद्धकर्तृत्वादिकमूलत्वात्कोपि न समये व्यापारद्वयकर्तृत्वासंभवात्
चिद्रूपत्वेनावाधीक्ष्यते अतो भिन्नावस्थायां तन्नाधिकारिकुण्ठनं
वित्तानन्दरूपत्वान्मायावाप्तिरहितः इत्युक्तं च पुनः संसारदशायां तु एवं भूत
स्यैव कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं च सर्वमुपपद्यते तथा हि यो यः प्रकृत्यास
ह ऐक्याविसर्गिको ऽस्य भोक्तृभावलक्षणः संबंधो विवेकख्यातिमन्तरे
णास्ति न तावत्क्रियापेक्षते ऽव्यक्तानाम्नः प्रधानस्य सहभावेण महदादिभावे
न परिणामित्वस्य संयोगे सति तदात्मनोऽधिष्ठातृत्वाविहाय सामर्थ्यं सा
मर्थ्यं कर्तृत्वस्य संक्रान्ता विद्धायाग्रहणसामर्थ्यविरहस्यास्याध्यवसाय
भोक्तृत्वभोक्तृत्वाध्यवसायप्रकृतेरात्मके सर्वस्य न संबन्धपूर्वकस्य व्यवहार
स्यानिर्वहतैः किमन्यैः फलाभिकल्पनाजालैः यद्यपि तदेवं भूतमात्मव्याप्ति
रेकोऽयं पारमार्थिक आत्मनः कर्तृत्वाद्यं गीक्रियते तदास्य परिणामित्व
प्रसंगः परिणामित्वाच्चानित्यत्वं तस्याप्येवमेव स्यात् न च एकस्मिन्नेव
समये एकेनैव रूपेणापरविरुद्धावस्थानुभवः संभवति न च न हि यस्याम
वस्थायामात्मसमवेतसुखं तेनैव सुखेन तस्यानुभवति तेनैव दुःखस्यापि भवावस्था
१८ यां दुःखानुभवित्वमतो ऽवस्थानानात्वम् मदाभिन्नस्यावस्थाभेदोऽपि नानात्वा
वे नानात्वेन परिणामित्वात् नानात्वेनापि नित्यत्वं अतएव शास्त्रे सर्वा
तत्र

त

द्भिः सांख्यैरात्मनः सदैव संसारदशायां चैकरूपत्वमङ्गीक्रियते येऽद्वैतवादि
४१ नश्चिदानन्दमयत्वमात्मनो गीतमत्यन्ते तेषां तदुक्तापत्तेः आहि आनंदस्य सुखरू
पत्वात् सुखस्य च संवेद्यमानतयैव प्रतिभासात् संवेद्यमानत्वं संवेदनव्यतिरे
केणानुपपन्नमिति संवेदनसंवेद्ययोरन्यत्वप्रसंगात् द्वैतहानिः अन्यस्य चात्म
कत्वमेव न स्यादुच्यते आहितत्र धर्माः सन्त्वनुपपत्ते नापि संवेदनं संवेद्यं चैक
मभवितुमर्हति किंचाद्वैतवादिभिः कर्मात्मपरमात्माभेदतात्मनः सा
नदादिविधं रूप्यते तत्र यत्नैव तद्रूपेण सुखदुःखभोक्तृत्वकर्मात्मनः तेनै
वरूपेणापादिपरमात्मनः स्यात् तथा च मनिमवतः परमात्मनः परिणामित्वं च
विद्यास्वभावत्वं च स्यात् अयं न्यसाचाद् भोक्तृत्वं किंतु तदुपद्रोकिं तन्मु
दासीनत्वयाधिष्ठानं नत्वीकरोतीनपदानि सम्प्रदर्शितानि प्रवेशः
अन्नान्तरूपेणा विसृष्टमेवा लिवारुत्ता किंचाविद्यास्वभावत्वान्मुक्ता
वत्वात्कर्मात्मनो मोक्षः शास्त्राद्याधिकारीननावत् नित्यमुक्तत्वात्प
रमात्मनोप्यविद्यास्वभावत्वात् कर्मात्मनो मुक्तः सकलशास्त्रैकप्रसं
गः अविद्यामयत्वे वक्तव्यो ... स्य आत्मा ... कस्याविद्येति विचार्यते तत्रा
वत् परमात्मनः नित्यमुक्तनिर्मलत्वात् विद्यारूपत्वाच्च कर्मात्मनो नित्यत्वात्
वान्भवतु यथाविद्यायाः स्वाविकोप्यन्याविद्यायाविष्टः अत्रोच्यते रात्
देवाविद्यायाश्चाविद्यान्तरप्रदविचारिण मतिमायान्तं नामवैयेवाहितवारेण

दिलक्षणकस्यापन्नानोऽस्यविलयमुपयान्ति सैवा विवेचनोच्यते नैवं यदस्ति
किंचित्स्वापेक्षितदर्शयत्नावस्थाभेदं न भिद्यते वाच्यतावच्छेद्विधुरा
ध्रमसंसारस्य दशा पंच कार्यवाच्यं केवलं स्वभावमुपयोगितं कर्तव्यं आर्षे
घायाश्च संसारस्य तस्मिन्नत्याविपर्यये निर्वाच्यत्वमुच्यते नदा का स
विरूपि वा च प्रविलक्षणान् अनर्याणुप्रवाचिनो ऽभ्युपगन्तुः तस्माद्यदि द्व
त्रुटिताद्यातिरेकाणान् स्वदानन्त्वान् तत्पक्षउच्यते आधिपत्यं ये वा विद्रूपत्वमे
वेति चेत्तिरकस्य धर्मस्यैकस्याचित् प्रमाणानुपपत्तेः येऽपि नैयायि
काः पौरुषेयात्मविज्ञानमनायोगात् चेतनत्वं क्षण्टं चैतन्यापितस्य मनः
संयोगजात्वाहि इच्छाज्ञानप्रयत्नादयो गुणास्तस्य व्यवहारदशायामात्म
नः संयोगजुस्यन्ते नैवं वा गुणाः स्वानादिनित्त्यकर्तृत्वे व्यापादिष्यते मोक्ष
दशायां तु निष्प्रयासानिष्टानि तत्सत्तानां दायादान्यपि निवृत्तेः बाधुआ
त्मनां विशेषगुणानामनुत्पत्तेः एवं चैतन्यमात्मनः क्षणिकत्वं नापि
यतो नियमे न युक्तः पक्षः यत्ताल एवात्मनः दशाया किमात्मनश्चिन्तने व्यापक
त्वादयो गुणा स्वाका शादिवानापेक्षाति अनन्तत्वे तस्यात्मनः
किं विद्रूपता केवलं भगो कर्तव्यं आत्मनि च लक्षणानि योगात्मनि चेत् सर्व
स्ये वाधिकरणानि योगः संभवाति क्षणिकाडम्बरे लक्षणमात्मनो व प्रथमतो
१५ कर्तव्यं [illegible] थि प्रातिद्व विरुद्धपत्तये वक्ष्यते तेनान्यथा ये तेऽपि मीमांसकोऽस्म
त्पक्षात्मीयमन्त्रियन्ते तथापि न युक्तः पक्षः नष्याहि आत्मन्यप्रत्याह

तः

स्यात्मेति तेषां प्रतीतात्मस्वं प्रत्यये च कर्तृत्वं कर्मत्वं चात्मनः। नचैतदपि यु
४२ क्तमुपपद्यते कर्तृत्वधर्मान्तरत्वं कर्मत्वधर्मेणैव च न चैतद्विरुद्धधर्मा
ध्यासादेकस्य घटते यदि हि विरुद्धधर्माध्यस्तं लक्ष्यं स्यात् [illegible] भावो
विरुद्धं कर्तृत्वकर्मत्वविषयो भूते न कर्तृत्वकर्मत्वयोर्विरोधः किंच
कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधः केनेत्युक्तो विरुद्धधर्माध्यासस्य कल्पितत्वात्
तस्मादहं प्रत्ययग्राह्यत्वं परिहृत्य [illegible] धिगन्तृत्वमेवोपपन्नं तन्मैव
नत्वमेव येरापद्धमपर्याप्तमेदन्नात्मनो व्यापकस्य शरीरपरिमाणत्व
मिष्यते तेषां [illegible] पयवः परिमाणभेदो विच्छिन्नत्वा [illegible]
च्छिन्नत्वाभावात् किं [illegible] नात्मनः [illegible] च्छिन्नत्वं
च्छिन्नत्वमेवांगीकर्तव्यं तस्माधिगन्तृत्वमेव केचित् कर्तृरूपमेवात्मा
नो [illegible] नाभिमन्यते ते ह्याहुः विषयसन्निधाने यत्नज्ञानलक्षणा क्रिया प्र
मात्मन्याविर्भवति तस्याश्च फलरूपायाः सर्वैः स्वरूपप्र फलं
काशरूपतया प्रतिभासते विषयसंग्राहकतया [illegible] कत्वेन [illegible]
नामीप्सितत्वेनाकारत्वात्तस्याः समुत्पत्तेः क्रियाकारणतया [illegible]
कर्तृत्वमनेकत्वं चात्मन उपपद्यते इति [illegible] तस्मात् [illegible]
चांकर्तृत्व [illegible] कर्तृत्वापत्त्या निषिध्यते कर्मणा [illegible] कर्तृ
त्वात् [illegible] कर्तृत्वं न स्यात् [illegible] कर्तृत्वं न [illegible] रूपस्य न च

।।ाश्री

इत्थं एकेनरूपेणाचेतनस्यकार्यत्वं नतैस्यतदैव संनिरूपितत्वात्सर्वफलरूप
नस्य मेकं स्यात् । न च अनात्मरूपतया कार्यत्वं तदा परिमाणरूपत्वं परिमाणत्वा
भावविद्रूपत्वकल्पनाच्चिद्रूपत्वमनात्मन इष्यद्भिः न स्यात्तत्कार्यत्वं पंगीक
र्तव्यं यादृशमस्माभिः कार्यत्वमनात्मनः प्रतिपादितं तदृशस्यानिष्टस्य स्वावि
द्रूपत्वेन दोषोपपत्तेः एतेन स्वप्रकाशस्यात्मनो विषयत्वाविच्छिन्नतामग्राह
ब= कसंसाभिव्यज्यत इति ये वदन्ति तेषां नेदं वातिरेकता । कोऽयं विमर्शो ।
नामकार्यत्वेनानात्मनः शब्दमयतामिच्छन्ति नेहाज्ञः न च विमर्शव्यतिरेकेणात्मवि
द्रूपत्वमात्मनो निरूपयितुं शक्यं जडान्निखिलवैलक्षण्यं चिद्रूपत्वकल्प
नं च तद्विमर्शनिबन्धनं किं रूपानिरूप्यमाणं तादृग्भावनिश्चितं इत्युप
न्नोभिहानित्यमेवं तत्परामिति यो विचारः स विमर्श इत्युच्यते स चात्मनि
व्याप्तिक्रियाप्रमाणमेव न लभेत । न प्राप्ति ख्यातिमन्त्रयजायमानो विम
र्शोऽस्मिन्नेव तत्रस्वेनाकारेण संवेद्यते । तच्च शब्दस्याभिव्यक्त
लक्षणात्सम्यक्स्यतत्स्वरूपात् । नाविकल्पस्य स्वरूपत्वात्स्वकार्यत्वम
रूपत्वानिश्चयः विकल्पस्य अप्यविकल्पात्मकाबुद्धिधर्मत्वविभ्रमः स्वस्य
नैवानिश्चितः संवेदकस्वरूपत्वात्मकात्वनुभवेदाः तदेतद्विमर्शनम्
नैः प्रतिपादयताशब्दकार्यात्मकत्वं माधाव्युत्पादितानत्प्रकाशात्मनः
४३ परस्परस्य एकरूपस्य कल्पयत्याः स्वरूपभवानामीतितिः स्पष्टविशुद्धदर्शनेपि
वा=

शुद्धत्वं विहाय नान्यत्सत्त्वमनोरूपमुपपद्यते क्वाचिच्छुद्धत्वं चाविद्रूपत्वं तस्य शुद्ध
४२ त्वे वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतयाख्यातिस्मृते तदैव भोग्यत्वमाप्नोति यश्चैतेनाधिगते
तदैव सकलव्यवहारयोग्यं भवति एवं सति कृतकृत्यत्वात्तद्धातस्यैव च
परनिवृत्तायदुत्तमेन: कैवल्यमस्माभिरेतेनोक्तं णयदृशनेनानादरणान्त
नात्वगादि तस्मादिदमेवयुक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपप्रति
ष्ठा चिति शक्तिः कैवल्यं तदेवं सिद्धान्तरभ्योविलक्षणं सर्वासां सिद्धीनां
मेतत्समाधिमभिधाय जात्यन्तरपरिणामलक्षणस्य विशेषस्य च प्रह
तिपूरणामिव कारणानामिति प्रतिपाद्य धर्मादीनां प्रतिबंधकनिवृत्तिमा
त्रपवसामर्थ्यमिति प्रदर्शितं निर्माणचित्तानामस्मितामात्राद्भव
कीर्तितं यथा चित्तमेवाधिष्ठातृ तानकर्मणोति प्रदर्शयंतो योगिनोऽन्यथ
विनाशयैलक्षण्यमभिधाय तत्कर्मणांचतुः लौकिकानां चोपपाद्य वि
५ पाकानुगुणानां वासनानामभिव्यक्तिसामर्थ्यं कार्यकारणैकत्वेन
तिपादनेनव्यवहितानामपि कारणानामानन्तर्यमुपपाद्य नासामानन्त्ये
विजेतु फलादिद्वारेण हानमुपदिश्यातीतादिष्वध्वसु धर्माणां सद्भावमुपपा
द्य विज्ञानवादं निराकृत्य साकारवादं च प्रतिष्ठाप्य पुरुषस्य ज्ञातृत्वमुक्त्वा
चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्य पुरुषासिद्धौ प्रमाणमुपदर्श
कल्याणियाय पदशभिः सूत्रैः क्रमेण योगिनोऽर्थनामभिधाय सर्वेयस्य
श्री

यस्याः प्रतापवसतत्पादांतमेवाश्रितविश्वनुक्तदैत्यसमर्द्धम्रद्धृत्याज्ञांधरि
त्रीश्चतयवक्राक्रमवाप्यगर्वम्प्रमाणंवाग्देवताधिपश्रीकासप्त्रीभोजमही
पतिः फणिपतेः सूत्रेषुवृत्तिं व्यधात् कैवल्यस्वरूपंनिरूपितामितिव्या
त व्याकृतः कैवल्यपादः शास्त्रान्तरेष्वेवंकैवल्यमुपपन्नमित्यपास्य इति ।
श्रीभोजदेवविरचितायांराजमार्तण्डाभिधायांपातंजलयोगशास्त्रसूत्र
वृत्तौकैवल्यपादस्तुर्यः ४ समाप्तम् ४:६:२००१ पत्रे ४४ नं०२०७ ॥

८९

४८

नं॰ पातञ्जल योगसूत्र वृत्ति, [illegible]
राजमार्तण्डाभिधा
४४ पत्राणि
[illegible]
[illegible]
[illegible] लि॰ सं॰ २००१

इतिश्रीयोगसूत्रवृत्तिर्भोजराजकृता
राजमार्त्तण्डाभिधा समाप्तः
४-६-२००१ नं॰ २०७ पत्रे ४४
स्वाईन

नं॰ १२२